

11-Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur dönemi eserlerinin sosyal değerler bağlamında incelenmesi¹

Fatma ALBAYRAK²

Osman MERT³

APA: Albayrak, F. & Mert, O. (2022). Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur dönemi eserlerinin sosyal değerler bağlamında incelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (26), 185-217. DOI: 10.29000/rumelide.1073885.

Öz

Türk halklarının tarih sahnesine çıktığı ve yazıyla takip edilebilen ilk dönemlerinde oluşturdukları toplumsal mirasın önemli temsilcileri niteliğinde olan Eski Türkçe Dönemi eserleri, dönem halkları açısından önemli bilgiler vermektedir. Nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması türünde tasarlanan bu çalışmada Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları (Şine Us, Tes, Tariat), Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk (Birinci Kitap, Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi), İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Daşakarmaphävädänamälâ (Çaştani Bey Hikâyesi, Dantıpalı Bey Hikâyesi) adlı eserler, birbirini takip eden dönemlerde, Türk toplum yaşantısını, kültürünü ve değerlerini yansıtan hacimli eserler olmaları dolayısıyla araştırma kapsamına alınmıştır. Öncelikle, her bir eserdeki değer tanımları ve değer içeren ifadeler, Schwartz Değer Ölçeği'nde yer alan 10 ana değer ile bunların alt değerleriyle ilişkili olmaları bakımından doküman analizi tekniği ile incelenmiş ve tespit edilenler sıralanmıştır. Ardından toplam 53 maddenin uzmanlar tarafından değerlendirileceği "Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlere ilişkin görüş belirleme formu" oluşturulmuş ve bununla uzman görüşü alınarak tespit edilen değer ifadeleri listesine son şekli verilmiştir. Veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Elde edilen verilere göre; eser metinleri oluşturuldukları dönem, inanç çevreleri ve toplum yaşantısına göre ağırlıklı olarak "güvenlik, güç, gelenekselcilik ve iyilikseverlik" ana değerlerini vurgulamaktadır. Bunlar; "sosyal güç sahibi olmak, liderlik, yol göstericilik, toplumdaki görünümünü koruyabilmek, devletini ve milletini üstün tutmak, sosyal saygınlık, yardımseverlik, dürüstlük, sadakat, bağışlayıcılık, vefakârlık, sorumluluk, halkın menfaatini gözetmek, duyarlılık, çalışkanlık, ana-baba sevgisi, vatanperverlik, vatan toprağını kutsal saymak, geleneklere saygı, inançlılık, atalara saygı, ata mirasına sahip çıkmak, ana dili korumak, ulusal güvenlik, millî birlik ve beraberlik, devletin bekası için çalışmak, toplumsal bağımsızlık, yasalara uymak, organize olma-ekip ruhu, aile güvenliği" alt değerleriyle ön plana çıkarılmıştır. Bu durum, eserleri vücuda getirenler tarafından toplumcu bir bakış açısıyla halkların iyiliği ve çıkarları doğrultusunda mesaj verildiğini ortaya koymaktadır.

Keywords: Sosyal değerler, Köktürk Yazıtları, Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları, Uygur Dönemi eserleri, kültür aktarımı

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Osman MERT danışmanlığında hazırlanan "Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Değerler ve Bu Değerlere İlişkin Öğretmen Adaylarının Görüşleri" (2017) isimli doktora tezinin nitel bölümünden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi ABD (İstanbul, Türkiye), fatma.albayrak@medeniyet.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1199-4621 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 10.01.2022-kabul tarihi: 20.02.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1073885]

³ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi ABD (Erzurum, Türkiye), omert@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6159-1906

The examination of Köktürk, Ötüken-Uighur and Uighur period works in the context of social values

Abstract

The works of Old Turkish Period, which are important representatives of the social heritage that Turkish peoples created in their first periods, which can be followed by writing, provide important information for the peoples of the period. In this research, which was designed as a case study, one of the qualitative research methods, Orhun Inscriptions, Uighur Period Inscriptions (Shine Us, Tes, Tariat), Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk (First Book, Prince and Hungry Pars Story), Good and Bad Prince Story, DPKAM (Chashtani Bey Story, Dantıpalı Bey Story) were included because they were created by communities with the same beliefs and lives in successive periods and were voluminous works reflecting Turkish society life, culture and values from the beginning. First of all, value definitions and value-containing expressions in each work were examined by document analysis technique in terms of being related to the 10 main values and their sub-values in the Schwartz Value Scale, and the determined ones were listed. Then, the "opinion determination form on the social values in the works of the Kokturk and Uighur Periods", in which a total of 53 items will be evaluated by the experts, was formed and the list of value expressions determined by taking expert opinion was given its final form. The data were analyzed by content analysis method. According to the data obtained; works texts generally emphasize the main values of "security, power, traditionalism and benevolence" according to the period they were created, belief circles and social life. These; "having social power, leadership, guidance, preserving its appearance in the society, keeping the state and nation superior, social respectability, benevolence, honesty, loyalty, forgiveness, faithfulness, responsibility, protecting the interests of the people, sensitivity, hard work, parental love, patriotism. to sanctify the homeland, to respect traditions, to be faithful, to respect ancestors, to protect the ancestral heritage, to protect the mother tongue, national security, national unity and solidarity, working for the survival of the state, social independence, obeying the law, organization-team spirit, family security", are highlighted with its sub-values. This situation reveals that the state administrators, who brought the works into being, gave a message from a socialist perspective in line with the good and interests of the peoples.

Keywords: Social values, Kokturk Inscriptions, Otuken-Uighur Period Inscriptions, Uighur Period Works, cultural transfer

Giriş

Bireysel olarak kendi içinde bir kimlik inşa ederken toplumsal yapı oluşturan birliğin bir parçası olarak çeşitli roller üstlenen insan, bu roller çerçevesinde içinde bulunduğu zamana ayak uydurmaya çalışır. Aynı zamanda toplumun geçmişten getirdiği her türlü birikim çerçevesinde kendi konumunu belirlemeye çalışmaktadır. Üstlendiği tüm rollerin gereği olarak çeşitli eylemlerde bulunan insan, eylemlerine yön vermek için çeşitli ölçütlere gereksinim duyar. Bunlar içgüdülerle ve anlık psikoloji, duygu durumu, amaçlar, hedefler gibi değişkenlerle şekillenirken, geniş perspektifte değerlendirildiğinde, toplumsal kodlar olarak sunulan ve sosyal öğrenme alanı içerisinde edinilen birtakım etkenler de bilinçli ya da bilinçsiz olarak insan eylemlerine yön verir. Bahse konu etkenlerden biri, çeşitli disiplinlerce kabul gören değerlerdir. Değer kavramı üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından farklı esaslar ölçüt alınarak çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Değer kavramının tanımlanmasında bazıları "inanç" esasını, bazıları "ölçüt" olmayı, bazıları da "ihtiyaç" kavramını esas

almışlar (Sarı, 2013); bu durum değerlerin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor boyutlarını ön plana çıkarmıştır. “Bilişsel boyutuyla, değerlerin farkına varma, kavrama ve nerede kullanılacağını bilmeyi; duyuşsal boyutuyla, iyi-kötü gibi olumlu veya olumsuz yargılar ve duyguları kapsarken psikomotor boyutu ise bilişsel ve duyuşsal olan diğer boyutlarda oluşan öğrenmelerin davranışa yön vermesini kapsamaktadır.” (Akbaş, 2006) Değerlerin, eyleme yüklenmesinin gerekçesi olarak “Niçin yapmalı?” sorusuna bir yanıt olarak alınması söz konusudur. Dolayısıyla değerler; yapıp edileni “önemli”, “anamlı” kılan şeylerdir.

İnsan, bir toplumun mensubu olarak yaşamaktayken kültürel bir zeminde bulunmaktadır. Belli bir toplumdan söz etmek, mensuplarının aynı kültürel zemine ayak bastığı bir kitleden söz etmek demektir. En altta ise en genel ortak zemin olarak insan olma zemini vardır. Güvenç'e (1999) göre kültürü oluşturan öğeler; varsayımlar, değerler, inançlar, davranışlar ve sembollerdir. Varsayımlar, kültürel öğelerin özünü oluşturmaktadır. Bireylerin inanç ve değerleri varsayımlara dayalı olarak oluşur. Daha sonra bütün bunlar o kültürel yapı içerisindeki davranışların ve sembollerin kaynağını oluşturur. Buna göre kültürün bir toplumdaki paylaşılan öğeler ile ilgili olduğu söylenilebilir. Bu anlamda kültür, toplumdaki her konuyu etkileyen kapsayıcı bir bütündür. Değerler de bu bütün içerisinde şekil alırken aynı zamanda bütünü yönlendirici etki etmektedir. “İnsan kendi çağının evrensel kültürünün olduğu kadar kendi ulusal kültürünün de ürünüdür. Aynı insan, kendi çağ ve kültür çevresini dönüştürme, miras olarak devraldıklarına, bu mirasa belki de örneği hiç görülmemiş yeni nitelik ve yeni renkler katma imkânına her zaman sahiptir” (Özlem, 2000'den akt. Köktürk, 2006). Özde bireyi genelde ise toplumu ve tüm insanlığı merkeze alan ve “kültür denilen bilgi, eylem ve değer okyanusu” (Köktürk, 2006: 7), bünyesinde pek çok öğeyi de barındırmaktadır. Söz konusu öğeler sistemi içerisinde en temel olanlardan biri, üzerinde toplum üyelerinin uzlaştığı değerlerdir. Değerler bu yönüyle, olayların ve davranışların anlamları üzerinde ve toplumun diğer üyelerinin, toplum içinde ne şekilde davranabileceklerini öngörmeye yönelik uzlaşmış ortak görüşleri oluşturmaktadır. “Toplum kültürün geçici barınağı değil, üretildiği bir yer olmanın ötesinde, kültürün ona sirayet etmesiyle oluşmuş bir bütünlüktür. Kültürden soyutlanmış bir toplum tasarımı kabul edilebilir değildir. O kendi var oluşunu doğrudan doğruya değere borçludur” (Köktürk, 2006: 326).

Değer ve kültür kavramlarının bu denli iç içe geçmiş olmasından hareketle değer temelli kültür araştırmaları yapılmaya başlanmıştır. Kültür nesnelere değerlere yüklenen anlamlarla ilişki kurularak kavranabilmektedir. “Kültür alanında değerden bağımsız bir nesne yoktur ve kültür değerlere yüklenen araçlar yoluyla anlaşılabilen bir gerçekliktir.” (Özlem, 2001: 41-42) Kültür adı verilen kavram her ne kadar “şimdi” içerisinde canlılık kazansa da “şimdi”den anlaşılması gereken “geçmişin taşıdıklarıyla gelecek tasarımının buluşma alanı”dır. Geçmiş, değerler barınağı; şimdi, bu değerlerin aktarıldığı zaman dilimi; gelecek ise bu aktarımın amacının yöneldiği henüz bilinmeyen zaman parçasıdır (Köktürk, 2006: 295). Kendilerini tanımlamak için geçmişe ihtiyaç duyan toplumlar, sadece geçmişini yaşatarak var olur. Çünkü her grup geçmişinde kendisi ile ilgili bilinç ve açıklamayı bulur. Grup üyelerinin bu ortak varlığı ne kadar zenginse, grup da o kadar birlik ve bağlılık içindedir (Assmann, 2015: 142). “Bugün bu gerçekliğin farkına varan toplumlarda düşünürleri, bellek ve hatırlama furyası meşgul etmektedir. Bugünün kültürünü geçmişin “ardıl kültürü” olarak kavrayan tutum, geçmiş kültürü hatırlama ve geçmişini anlama çabasını yaygınlaştırmıştır.” (Assmann, 2015: 17-18) “Türk kültürünün gelişme ve değişme aşamalarını bünyesinde barındıran eserler, vücuda getirildikleri dönem ile günümüzü birbirine bağlayan kültürel kodların da başında gelmektedir. Bu nedenle her biri sosyal ve kültürel bir “değer” olarak algılanan bu eserlerin nesillere tanıtılması, aktarılması ve bireylere kazandırılması gerekmektedir.” (Mert, Alyılmaz, Bay & Akbaba, 2009: 3) Sosyal yaşantıların ürünleri olan halk eserleri, kendisini vücuda getiren halkın özünde yer alan tüm manevi değerleri yansıtmaya özelliğine sahiptir. Bir

toplumun konuştuğu dil ve ortak sembolleri o toplumdaki grupların ve kurumların ortak değerlerini hem yansıtır hem de yaşatır. Dolayısıyla toplumun yazılı kaynaklarından hareketle sahip olduğu kültürü ortaya koymak ve de kendisine özgü değerler sistemini tespit edebilmek mümkündür. Edebî metinler, her yönüyle toplumun kendini ifade vasıtası olması dolayısıyla da incelenmeye değerdir. “Biz olma” duygusuyla olarak tarih sahnesine çıkma bağlamında dünyadaki eski kültürlerin mirasçılarından biri olarak kabul edilen Türk halkları, vücuda getirdikleri eserlerle her döneme mahsus kültürel kodlarını ve bunun içerisinde yer alan değerlerle birlikte tüm öğeleri, kimi zaman sözlü kimi zaman yazılı kültür eserleri aracılığıyla aktarabilmiştir. Toplumunu oluşturan her birey, kendisinden öncekilerden miras aldığı kültür, gelenek, değer sistemi gibi yapıları dönemin şartları içerisinde geliştirip kendisinden sonrakilere aktarma işlevini yerine getirir. Ortak değerler etrafında birleşerek bahsi geçtiği üzere ayrılmaz birliktelikler oluşturan bireylerin her dönemde kendilerinden önceki nesillerden almış oldukları her türlü değeri içinde buldukları zamanın gereklerine göre düzenleyip kendilerinden sonraki nesillere aşılması, dolayısıyla yüzyılları aşırp gelen bir döngü gerçekleştirilmiş olmaktadır (Albayrak, 2017).

Türk halklarının tarih sahnesine çıktığı ve yazıyla takip edilebilen ilk dönemlerinde oluşturdukları toplumsal mirasın önemli temsilcileri niteliğinde olan Türk harfli yazıtlar, dil, tarih, antropoloji siyaset bilim, sosyoloji gibi açılardan dönem halkları için önemli bilgiler vermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türk tarihinin başlangıç evrelerinde millet olma kavramına ulaşan ve belli bir medeniyeti inşa eden Köktürk Kağanlığı ve devamındaki Ötüken-Uygur Kağanlığına ait eserler, döneminin kağanları ve vezirinin ağzından “Türk bodun”un yaşadıklarının, geleneklerinin, düşüncelerinin ve yöneticilerin halk için özveriyle yaptığı savaşların, idari işlerin kısacası yaşam öykülerinin kaydedildiği belgeler niteliğindedir. II. Köktürk Kağanlığı Dönemi’nde yapılan mücadeleler sırasında Uygurların bir kısmı, Köktürk hâkimiyetine son vererek Ötüken-Uygur Kağanlığını kurarlar. Köktürk Dönemi’nde olduğu gibi Uygur Dönemi’nde de kağanların yazıt dikme geleneğinin devam ettiği; döneme ait yazıtlarda Türk kağan ve kumandanlarının hem tarihî hadiselerden hem de kendi bilgi ve tecrübelerinden hareketle topluluklara ve gelecek nesillere birlik bütünlük mesajları verdikleri görülür (Mert, 2009). Ötüken-Uygurlarının yanı sıra Turfan Bölgesinde Manihaist ve Budist Uygurlardan kalan nazım, nesir yahut nazım-nesir karışık türlerdeki eserler de Uygur Dönemi’ni her yönüyle temsil eden eserler olmuştur. Genel olarak Uygur Dönemi eserleri; toplumda yaşanan göçlerin, coğrafi ve sosyal değişikliklerin, yaşam biçiminin ve dünya görüşünün yavaş yavaş değişmesinin izlerini taşımakla birlikte dinî ve tercümeyle dayalı bir nitelik arz etmektedir. Budist Uygurlara ait metinler de oldukça zengindir. Yeni dinin kabulüyle değişmeye başlayan değerleri ve yeni inanışları ortaya koyan, gerek özgün gerekse tercümeyle dayalı, aynı zamanda nazım, nesir ve de nazım-nesir karışık şekillerde pek çok eser oluşturulmuştur. Bütün bunlarla birlikte eserlerde dönem inançlarından, geleneklerinden ve değerlerinden izler olduğu da muhakkaktır. Genel olarak tarih boyunca vücuda getirilen kültür varlıkları vasıtasıyla kültürünü yaşatmayı başarabilen Türk toplulukları, başlangıcından itibaren zengin bir edebiyat oluşturmuştur. Sadece belli bir inanç çevresi ya da devlet yapısı altındaki dönem dikkate alındığında dahi yaşantılar çerçevesinde oluşturulan her bir değer eserlere işlendiği görülmektedir. Dolayısıyla toplumun yazılı kaynaklarından hareketle, sahip olduğu kültürü ortaya koymak ve de kendisine özgü değerler sistemini tespit edebilmek mümkündür. Edebî metinler, her yönüyle toplumun kendini ifade vasıtası olması dolayısıyla kültür aktarımında kullanışlı birer malzemedirler ve bu malzemenin işlenip sonraki dönemlere kazandırılması gerekir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde değer temelli kültür çalışmalarının özellikle son dönem eserlerinde (Salar, 2011; Öncü 2015; Emirhan, 2016; Katı, 2015 vb.), yahut orta ve yakın dönem İslami Türk kültür eserlerinde yoğunlaştığı (Çomaklı, 2015; Çakın, 2014; Demirtaş, 2012 vb.) görülmüştür. Bundan hareketle bu çalışmada, Türk toplumunun yazıyla takip edilebilen en eski dönemlerinden itibaren sahip olduğu değerler, Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemlerinde işlenmiş metinler aracılığıyla tespit edilmiş ve bu yolla, bugününün de temelini

oluşturan değer sistemi yaşanan dönem şartları itibarıyla, idari / yönetici kesimin halkla diyalogu ekseninde ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede çalışmada “Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde, devlet yöneticilerinin / toplumun ileri gelenlerinin ve eser kahramanlarının eserler aracılığıyla halka verdiği mesajlar içerisinde yer alan sosyal değerler nelerdir?” sorusuna yanıt aranmıştır:

Yöntem

Araştırma modeli

Bu araştırma, verilerin incelenmesi yoluyla oluşturulan kod ve kategorilere dayalı olarak araştırma sonuçlarının sunulmasını sağlayan araştırma yöntemi olan nitel araştırma (Merriam, 1998: 58) türünde tasarlanmıştır. Durum çalışması türünde yapılan araştırmanın verileri doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir.

Araştırmanın veri kaynakları

Araştırma kapsamına Köktürk Dönemi'ne ait Orhun Yazıtları (Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tonyukuk Yazıtları), Ötüken-Uygur Dönemi'ne ait yazıtlar (Şine Us Yazıtı, Tes Yazıtı, Tariat Yazıtı) ile Uygur Dönemine ait Irk Bitig, Huastuanift, İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü, Altun Yaruk'tan parçalar (Birinci Kitap, Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi), DPKAM (Çaştani Bey Hikâyesi, Dantıpalı Bey Hikâyesi) adlı eserler alınmıştır. Bahse konu eserler Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemlerinin birbirini takip eden evrelerinde, aynı topluluklarca oluşturulmaları ve başlangıcından itibaren Türk toplum yaşantısını, kültürünü ve değerlerini yansıtan hacimli eserler olmaları dolayısıyla (Alyılmaz, 2015; Barutcu-Özönder, 2002; Caferoğlu, 1984; Çandarlıoğlu, 2004; Ercilasun, 2008; Ölmez, 2004; Sertkaya, 2004; Şen, 2015) çalışma kapsamına alınmıştır.

Tablo 1: İncelenen Eserlerin Ait Oldukları Dönem ve İnanç Çevrelerine Göre Dağılımlarına İlişkin Bilgiler⁴

Eser Adı	Eser İçerisinde Yer Alan Ve İncelenen Bölümler	Tarihlendirildikleri Dönemler	Ait Oldukları İnanç Çevreleri
Orhun Yazıtları	Bilge Kağan Yazıtı	II. Köktürk Kağanlığı Dönemi (732-735 yılları arası)	Tengricilik*
	Köl Tigin Yazıtı		
Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları	Tonyukuk Yazıtları	Ötüken-Uygur Kağanlığı Dönemi (743-840 yılları arası)	Tengricilik
	Şine Us Yazıtı		
	Tariat Yazıtı		
Irk Bitig	(eserin tamamı)	Uygur Dönemi (IX. yy Başları)	Manicilik*

⁴ BK: Bilge Kağan Yazıtı; TK: Tengri Kağan Yazıtı; KT: Köl Tigin Yazıtı; T I / II: Tonyukuk Yazıtları 1 / II; ŞU: Şine Us Yazıtı; TA: Tariat Yazıtı; TE: Tes Yazıtı; K: Kuzey yüzü; D: Doğu yüzü; B: Batı yüzü; G: Güney yüzü; IB: Irk Bitig; H: Huastuanift; İKPÖ: İyi ve Kötü Prens Öyküsü; AY: Altun Yaruk; Daşakarmapathaavadanamälâ: DPKAM; ŞAPH: Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi; ÇBH: Çaştani Bey Hikâyesi; DBH: Dantıpalı Bey Hikâyesi

Huastuanift	(eserin tamamı)	Uygur Dönemi (X. yy)	Manicilik
İyi ve Kötü Prens Öyküsü	(eserin tamamı)	Uygur Dönemi (X. yy)	Burkancılık
Altun Yaruk	Birinci Kitap	Uygur Dönemi (XIII. yy – IX. yy) (Eserin orijinal metinlerinden yalnız Leningrad nüshasında yer alan bu bölüm Berlin nüshasında yoktur. Yani aslında Altun Yaruk'a ait olmadığını sonradan eklendiğini gösterir (Çağatay, 1945: 12)).	Burkancılık
	Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi	Uygur Dönemi (XII. yy'a ait olan Çince <i>Suvarna</i> adlı eserden çevrilmiştir (Çağatay, 1945: 19)).	
Daşakarmapathaavadānamālā (DPKAM)	Çaştani Bey Hikâyesi	Uygur Dönemi (XI. yy sonları ile XII. yy başları (Elmalı, 2009: 4)).	
	Dantıpalı Bey Hikâyesi	Uygur Dönemi (XI. yüzyılın ikinci yarısı (Ağca, 2006'dan akt. Elmalı, 2009: X); Elmalı (2009), eserin en geç XI. yüzyıl sonu XII. yüzyıl başlarında yazılmış olabileceğini bildirmiştir.)	Burkancılık

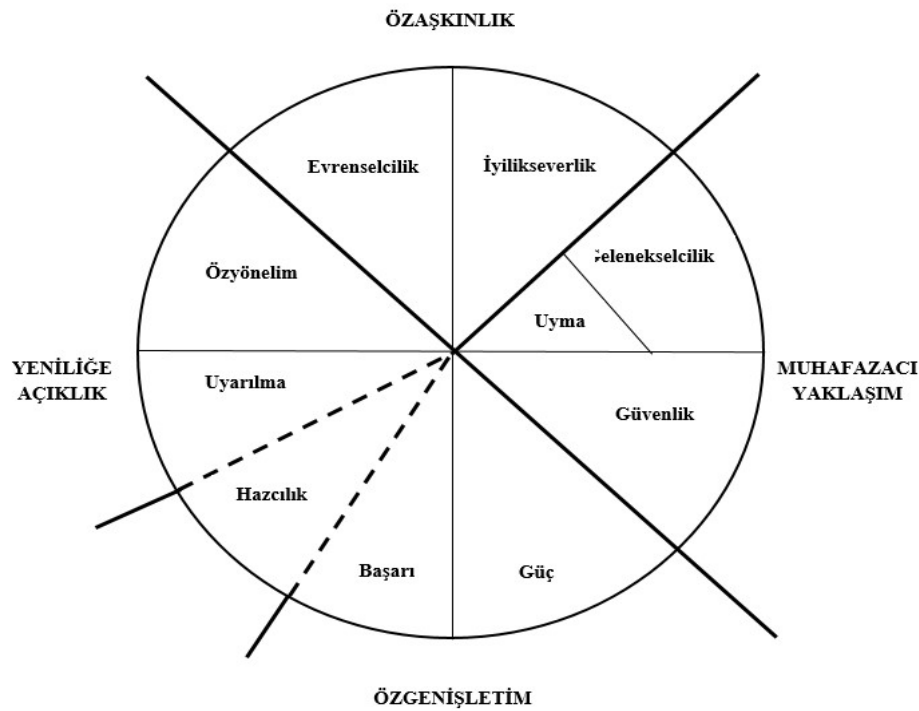
Bahse konu eserlerin incelenmesi aşamasında T. Tekin (2010) tarafından yayımlanan *Orhon Yazıtları*; O. Mert (2009) tarafından yayımlanan *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Şine Us, Tes Tariyat*; T. Tekin (2004) tarafından yayımlanan *İrk Bitig*; S. Himran (1941) tarafından yayımlanan *Huastuanift*; J. R. Hamilton tarafından yayımlanan ve V. Köken (2011) tarafından Türkçeye çevrilen *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*; S. Çağatay (1945) tarafından yayımlanan *Altun Yaruk'tan İki Parça*; Ü. Ö. Demirci (2014) tarafından yayımlanan *Eski Uygurca Dört Çatik* adlı eserlerde yer verilen metinlerden yararlanılmıştır.

Veri toplama araçları ve verilerin toplanması

Çalışmada, incelenen eserlerdeki değer öğelerinin tespiti için Schwartz Değer Kuramı ve Değer Ölçeği (SDÖ) gerekli izinler alınarak kullanılmıştır. Ayrıca Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlere ilişkin görüş belirleme formu geliştirilmiştir. Schwartz'a göre "değerler, bir bireyin veya sosyal birimin hayatında rehber prensipler olarak hizmet gören, önemce farklılık sergileyen, istenilen durumlar ötesi hedeflerdir". "Schwartz'ın kuramındaki temel varsayımına göre değerleri birbirlerinden ayıran en önemli özellik, ifade ettikleri güdüsel amaç tipidir; dolayısıyla, tüm kültürlerde rastlanma olasılığı en yüksek olan değerler, insan doğasının evrensel gerekliliklerini (biyolojik gereksinimler, uyumlu bir toplumsal etkileşim için gerekli olan koşullar gibi) bilinçli amaçlar biçiminde simgeleyen değerler olmalıdır." (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) Schwartz ve Bilsky (Schwartz, 1992; Schwartz & Bilsky, 1990) tarafından yukarıda ortaya konulan kuramsal çerçeve içinde yürütülen araştırmalarla, Rokeach'ın listesi temel alınmak üzere, yazında var olan çeşitli değerlerden yola çıkılarak 56 değer tespit edilmiştir. Bu çerçevede aralarında Türkiye'nin de olduğu 54 ülkeden büyük çoğunluğunu öğretmenler ve üniversite öğrencilerinin oluşturduğu 44000 kişiden veri toplanmıştır. Öğretmenler toplumsallaşma süreci içerisinde temel kültürel değerlerin aktarıcıları oldukları varsayımıyla, araştırmanın hedef kitlesi olarak seçilmişlerdir (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000).

Yapılan analizler sonucunda 56 değer, evrensel nitelik taşıdığı düşünülen 10 değer öbeğinde toplanmıştır. Araştırmanın 54 ülkede yapılması, geliştirilen değer ölçeğinin kültürler arası geçerliliğinin

saptanmasına olanak sağlamıştır. Daha sonra, Schwartz 2001 yılında yaptığı çalışmada, listedeki değer sayısını 57'ye yükseltmiştir (Perrinjaquet vd. 2007'den akt. Karalar & Kiracı, 2010). Kullanılan 57 değerden 45'inin farklı kültürlerde yüksek düzeyde bir anlamsal benzerlik gösterdiğini belirlemiştir (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000). "Schwartz'ın değer kuramında değerler, üç evrensel ihtiyacın bilişsel temsilleri olarak kavramsallaştırılmıştır. Bunlar, bireyin biyolojik ihtiyaçları, sosyal etkileşimlerini düzenlemeyle ilgili ihtiyaçları ve grup ve toplumsal gereklilikleri yerine getirmeyle ilgili ihtiyaçlarıdır. Her birey ve grup davranışlarını açıklamak, aralarındaki eş güdümü sağlamak ve bu davranışlarını gerekçelendirmek amacıyla, ilgili ihtiyaçların bilişsel temsilleri olan değerleri kullanır. Schwartz, üç evrensel ihtiyaçtan hareketle, birbirine benzer veya farklı güdüsel altyapıdaki değerleri içeren ve dinamik bir yapı içinde birbirleriyle ilişkili bir süreklilik gösteren on değer tipi kurgulamıştır." (Schwartz vd. 2000'den akt. Karalar & Kiracı, 2010).



Şekil 1. Schwartz Değer Kuramı'ndaki değer tipleri ve ana değer grupları arasındaki ilişkilerle ilgili model (Schwartz ve diğerlerinden akt. Karalar & Kiracı, 2010).

Tablo 2'de Türkiye Türkçesine çevrilen Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen değer kodları ve açıklamaları (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) dikkatlere sunulmuştur:

Tablo 2. Schwartz değer ölçeği'nde yer verilen değer kodları ve açıklamaları (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000)

Değerler	Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler	Değer Kodlarının Açıklamaları
GÜÇ (Power) Toplumsal konum, insanlar ve kaynaklar üzerinde denetim gücü	-Sosyal Güç Sahibi Olmak	Başkaları üzerinde kontrol gücüne sahip olmak, başkanlık
	-Otorite Sahibi Olmak	Toplumda yol gösterici, lider, komuta edici olmak
	-Zengin Olmak	Maddi mal varlığı sahibi ve güçlü olmak; para sahibi olmak
	-Toplumdaki Görünümü Koruyabilmek	Toplumdaki duruşunu, "yüsünü" koruyabilmek
	-Sosyal Saygınlık	<i>İnsanlar tarafından benimsenme; saygı görme</i>
BAŞARI (Achievement) Toplumsal standartları temel alan kişisel başarı yönelimi	-Başarılı Olmak	Hedeflerine ulaşmak
	-Yetkin/Muktedir Olmak	Becerikli, üretken, yetkili ve etkili olmak
	-Hırslı Olmak	(Amaçları doğrultusunda) sıkı çalışmak, tutkulu olmak
	-Sözü Geçen Biri Olmak	İnsanlar ve olaylar üzerinde etki sahibi olabilmek
	-Zeki Olmak	<i>Akıllılık, mantıklı düşünebilme, bilgelik</i>
HAZCILIK (Hedonism) Bireysel zevke, hazza yönelim	-Hayattan Tat Almak	Yemek yemek, eğlenmek, cinsellik vb. günlük eylemlerden keyif almak
	-Zevk (Haz)	Zevk, arzuların tatmini, haz duyma
	-İsteklerine Düşkün Olmak	Rahatına önem vermek, hoşlandığı şeyleri yapmak
UYARILMA (Stimulation) Heyecan ve yenilik arayışı, aksiyon	-Heyecanlı Bir Yaşam	Heyecan verici deneyimler yaşamak
	-Değişken Bir Hayat	Meydan okuma, yenilik ve değişim ile dolu bir yaşam
	-Cesur Olmak	Gözüpek, yiğit olmak; macera arayan, risk alabilen olmak
ÖZYÖNELİM (Self-Ditection) Düşünce ve eylemde bağımsızlık	-Yaratıcı Olmak	Benzersiz olmak, hayal gücüne sahip olmak
	-Merak Duyabilmek	Her şeyle ilgilenmek, keşfedici olmak
	-Özgürlük	Düşünce ve eylemlerinde özgürlük
	-Kendi Amaçlarını Seçebilmek	Kendi amaçlarını seçme hakkına sahip olmak
	-Bağımsız Olmak	Kendine güvenen ve kendi kendine yeten biri olmak
EVRENSELÇİLİK (Universalism) Anlayışlılık, hoşgörü ve tüm insanların ve tüm doğanın iyiliğini gözetmek	-Açık Fikirli Olmak	Farklı fikir ve inancılara karşı hoşgörülü olmak
	-Erdemli Olmak	Bilgelik; hayata karşı olgun bir anlayış sergilemek, iyi davranışlar sergilemek
	-Sosyal Adalet	Haksızlıkları düzeltme, güçsüzleri koruyup kollama
	-Eşitlik	Herkes için eşit fırsatlar
	-Dünyada Barış İstemek	Savaş ve çatışmaların olmadığı bir dünyayı dilemek
	-Güzel Bir Dünya	Doğa ve güzel sanatlarla iç içe bir dünya
	-Doğayla Bütünlük İçinde Olmak	Doğayla bir bütün oluşturma
	-Çevreyi Korumak	Doğayı korumak
	-İç Huzur ⁵	<i>Kendisiyle barışık olmak</i>
İYİLİKSEVERLİK (Benevolence) Kişinin yakın olduğu kişilerin iyiliğini gözetmesi ve geliştirmesi	-Yardımsever Olmak	Başkalarının refahı için çalışmak, duyarlılık
	-Dürüst Olmak	Doğru ve samimi olmak
	-Bağışlayıcı Olmak	Af dileyenleri bağışlayıcı olmak
	-Sadık Olmak	Ait olduğu topluluğa ve yakınlarına (arkadaşlarına) sadık olmak; vefakârlık
	-Sorumluluk Sahibi Olmak	Güvenilir, sorumluluklarını yerine getiren olmak
	-Gerçek Dostluk	<i>Yakın, sıkı (destekleyici) arkadaşlık</i>
	-Olgun Sevgi	<i>Derin duygusal ve ruhsal yakınlık duyma</i>
	-Manevi Bir Hayat	<i>Maddi esaslar yerine manevi duygu ve düşüncelerin baskın olması</i>
-Anlamlı Bir Hayat	<i>Hayatta bir amacı olmak</i>	

⁵ Bu değer, 2001 yılında yapılan çalışmada eklenen 57. değerdir. (Perrinjaquet ve diğerleri 2005'ten akt. Karalar & Kiracı, 2010).

GELENEKSELÇİLİK (Tradition) Kültürel ya da dinsel töre ve fikirlere saygı ve bağlılık	-Alçakgönüllü Olmak	Mütevazı olmak, kendini geri planda tutmak
	-Dindar Olmak	Dini inançlarına sıkı sıkıya bağlı olmak
	-Kendine Düşen Hayatı Kabullenmek	Hayatın kendine sunmuş olduğu şartları kabul etmek, boyun eğmek, kadercilik
	-Geleneklere Saygılı Olmak	Geçmişten kalan kültür öğelerini korumak ve yaşatmak
	-İhlımlı Olmak	Duygu ve eylemlerde aşırılıktan kaçınmak
	-Mahremiyete - Özel Hayata Saygı	Bireylerin kendi özel yaşantılarına saygı duyma; gizlilik hakkı
UYUM (Conformity) Başkalarına zarar verebilecek ve toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemlerin sınırlanması	-Kibar Olmak	Nezaket, incelik sahibi olmak; görgülü olmak
	-İtaatkar Olmak	Söz dinleyen, saygılı, yükümlüklerini yerine getiren olmak
	-Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek	Anne-babaya ve büyüklere saygı göstermek
	-Kendini Denetleyebilmek	Öz disiplin sahibi olmak; kendine hâkim olabilmek; kötülüklere ve günahlara karşı direnç göstermek
GÜVENLİK (Security) Toplumda var olan ilişkilerin ve kişinin kendisinin huzuru ve sürekliliği	-Ulusal Güvenlik	Düşman (unsurlar)ja karşı ulusun korunması
	-Toplumsal Düzen	Toplum düzeninin istikrarı
	-Temiz Olmak	Temizliğe özen göstermek
	-Aile Güvenliği	(Aileden olan) sevdiği kişilerin güvenliğini istemek
	-İyiliğe Karşılık Vermek	(Yapılan iyiliklere karşı) borçlu kalmaktan kaçınma
	-Bağlılık Duygusu	Aidiyet duygusu; başkalarını dikkate alarak hislerine yön verme, dikkate alma
-Sağlıklı Olmak	Fiziksel ve ruhsal olarak sorumlu olmamak	

İnceleme sırasında doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde araştırma kapsamındaki olgularla ilgili yazılı materyaller incelenmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2005). Eserlerde yer alan sosyal değerlerin analizinde ölçüt olarak Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris ve Owens'in (2001) geliştirmiş olduğu değer ölçeği kullanılmıştır. Doküman incelemesi sırasında öncelikle, araştırma kapsamına alınan her bir eserdeki SDÖ'de sıralanmış olan 10 ana değer ile bunların alt değerlerine uygun olduğu düşünülen değer tanımları ve değer içeren ifadeler tespit edilmiş, bu ifadelerin içerdiği değerler sıralanmıştır. Tüm eserlerde yer alan değer tanımlamaları ve değer ifade eden bölümlerin sıralanması esnasında ölçüt alınan SDÖ'de birebir karşılığı olmayan ancak söz konusu dönem yaşantısında mevcut olan ve eserlere yansıtılan değerler ayrıca tespit edilmiş, eserlerin oluşturulduğu dönem ile kültür ve inanç çevresi esas alınarak tanımlanmıştır. Bu hususta ek olarak belirtmek gerekir ki eserlerde doğrudan doğruya değer ifade etmeyen ancak toplumun sosyal yaşantısında var olan birtakım gelenek, inanç, norm vb. üzerinden vurgu yapılarak değer ifade edilen bölümler de ayrıca tespit edilmiştir. Tespit edilen tüm değer türleri sıralanmış ve istatistiki verilere ulaşılmıştır. Söz konusu veriler üzerinden dönem eserlerinin karşılaştırmalı istatistiki verileri çıkarılmış, bu sayede eserlerde vurgulanan değerlerin geçiş sıklıkları belirlenmiştir. Tespit edilen değer tanımlarının, değer ölçeğindeki değer kodlarına ve bunların karşıladığı düşünülen değer tanımlamalarına uygunluğunu tespit etmek için Lawshe (1975) tarafından geliştirilen teknik (kapsam geçerlik oranları) kullanılmıştır. "Lawshe tekniğinde, en az 5 en fazla ise 40 uzman görüşüne ihtiyaç vardır" (Yurdugül, 2005: 2). "Her bir madde uzman görüşleri "madde hedeflenen yapıyı ölçüyor", "madde yapı ile ilişkili ancak gereksiz" ya da "madde hedeflenen yapıyı ölçmez" şeklinde derecelendirilmektedir. Kapsam geçerlik oranları (KGO), herhangi bir maddeye ilişkin "Gerekli" görüşünü belirten uzman sayılarının, maddeye ilişkin görüş belirten toplam uzman sayısına oranının 1 eksiği ile elde edilir." (Yurdugül, 2005: 2) Bu araştırma açısından anlamlılık düzeyi .56'dır. Buna göre veri toplama aracını oluşturmak üzere hazırlanan toplam 53 maddenin uzman grubu tarafından değerlendirileceği "Uygun", "Düzeltilmeli" ve "Uygun Değil" kategorilerinden meydana gelen "Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlere ilişkin görüş belirleme formu" oluşturulmuştur. Oluşturulan form uzmanlara dağıtılarak kendilerinden bahse konu

maddelerle ilgili değerlendirme yapmaları istenmiştir. Yapılan uygulamada, araştırmaya katılan uzmanlar ilgili değer koduna göre tespit edilen 2 değer türünde (evrenselcilik, iyilikseverlik) toplamda 3 değer tanımlamasının uygun olmadığı yönünde görüş belirtmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu maddeler araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Diğer maddeler, bu araştırma için minimum anlamlılık düzeyi olan .56'nın üzerinde olduğundan araştırma kapsamında kullanılmıştır.

Veri toplama araçlarının geçerlik ve güvenilirliği

Dünyada değişik toplumlarda uygulanan SDÖ'de listelenen değerlerin Türkçeye çevrilmesi ile geçerlik ve güvenilirliği Kuşdil ve Kağıtçıbaşı (2000)'nin yaptığı çalışmaya göre sağlanmıştır. Sosyal psikoloji uzmanı olan Kuşdil ve Kağıtçıbaşı (2000) tarafından yapılan çalışmada ana boyut ve değer tipleri ile her bir değer tipi içerisinde yer alan değerlerle ilgili olarak kullanılan Türkçe adlandırmalar esas alınmıştır. Söz konusu adlandırmaların, değerlerin üç sosyal psikoloji uzmanının ortak çalışmasıyla İngilizceden Türkçeye çevrilmesi yoluyla gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Değer listesi; *Güç, Başarı, Uyarılma, Hazcılık, Özyönelim, Evrenselcilik, İyilikseverlik, Gelenekselcilik, Uyum ve Güvenlik* değer tipleri boyutlarında toplanmıştır. Bu değer tipleri ise *Yeniliğe Açıklık, Muhafazacı Yaklaşım, Özdeşlik ve Özgenişletim* olmak üzere dört ana değer grubunda toplanmıştır. Kuşdil ve Kağıtçıbaşı (2000) tarafından yapılan çalışmada değer tiplerinin güvenilirlik katsayıları; güç .75, iyilikseverlik .76, hazcılık .54, başarı .66, uyarılma .64, özyönelim .72, gelenekselcilik .74, uyum .55, güvenlik .65 ve evrenselcilik .77 olarak bulunmuştur. Schwartz Değer Ölçeği'nin on ana boyutuna ilişkin hesaplanan güvenilirlik katsayıları ise Güç boyutunda .77, Başarı boyutunda .73, Hazcılık boyutunda .70, Uyarılma boyutunda .69, Özyönelim boyutunda .85, Evrenselcilik boyutunda .93, İyilikseverlik boyutunda .90, Gelenekselcilik boyutunda .90, Uyum boyutunda .65 ve Güvenlik boyutunda .91'dir.

Verilerin analizi

Araştırmadan elde edilen nitel verilerin analizinde betimsel analiz yapılmıştır. "Betimsel analiz, çeşitli veri toplama teknikleri ile elde edilmiş verilerin daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir nitel veri analiz türüdür. Bu analiz türünde araştırmacı görüştüğü ya da gözlemiş olduğu bireylerin görüşlerini çarpıcı bir biçimde yansıtabilmek amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verebilmektedir. Bu analiz türünde temel amaç elde edilmiş olan bulguların okuyucuya özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde sunulmasıdır." (Yıldırım & Şimşek, 2005) İlgili eserlerdeki değer unsurlarına ilişkin frekans ve yüzde değerleri hesaplanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, çalışmada Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemlerine ait kağanlık ve kumandanlık yazıtları üzerinde yapılan incelemede tespit edilen değerleri yansıtan ve değer tanımlaması içeren ifadeler ile ilgili bölümler, örnekleriyle birlikte dikkatlere sunulmuştur.

1. Güç değeri ile ilgili bulgular

SDÖ'de yer verilen güç değeri; "toplumsal konum, insanlar ve kaynaklar üzerinde denetim gücü" olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde güç değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgileri aşağıdaki gibidir:

Tablo 3. Güç değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelerle dair istatistikî bilgiler

Güç	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Sosyal Güç Sahibi Olmak	10	12	19	-	1	-	-	42
Otorite Sahibi Olmak	51	32	5	-	7	6	7	108
Zengin Olmak	8	-	-	-	-	3	-	11
Toplumdaki Görünümünü Korumak	3	-	-	-	-	1	-	4
Sosyal Saygınlık	23	9	-	-	-	7	4	43
Toplam	95	53	24	0	8	17	11	208

Tablo 3'e göre incelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde, güç değerinin; *sosyal güç sahibi olmak, otorite sahibi olmak, zengin olmak, toplumdaki görünümünü koruyabilmek, sosyal saygınlık* değerlerinden oluşan tüm alt değer basamaklarına dair bulguya rastlanmıştır. Güç değerinin en çok vurgulandığı ve güç değerini tanımlayan ifadelerin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser Orhun Yazıtları (n=95) olurken bunu Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları (n=53) izlemektedir. Köktürk Dönemi eserlerinde otorite sahibi olmak değeri (n=51), Ötüken-Uygur Dönemi eserlerinde (n=32) en ön plana çıkan değerken Uygur Dönemi eserlerinde sosyal güç sahibi olmak değeri (n=20)'dir. Eser metinlerinde bahse konu değerlerin ön plana çıkarıldığı kısımlar incelendiğinde, bunlar arasında otorite sahibi olmak değerinin dönem yaşantısı açısından önemli olan ve metinlerde sıkça vurgulanan *kut sahibi olmak* inancı ile ön plana çıkarıldığı; sosyal saygınlık değerini oluşturan veya bu değer için sosyal yaşamda zemin oluşturan *kadının toplumda saygın bir yeri olması ve milletini üstün tutma* vurgusu yapıldığı tespit edilmiştir. Manicilik ve Burkancılık inancı çevrelerinde oluşturulan Uygur Dönemi eserlerinde bireysellikten öte toplumsal iyiyi ifade eden dolayısıyla evrensele ulaşmayı hedefleyen bu iki inancın izlerini taşımaları dolayısıyla söz konusu eserlerde bireysel güç değerini ifade eden bulguların geçiş sıklığı azdır.

Yapılan araştırmalara göre Eski Türk toplumlarında devletin yönetim kademelerinde görev alanlar, buldukları makamların hiyerarşik düzen içindeki durumuna göre farklı düzeylerde güce ve otoriteye de sahip olurlar. Eski Türk Yazıtlarından elde ettiğimiz bilgilere göre o dönemde Türkler, Tanrı'nın verdiği "kut" ile "kağan"ı belirlediğine, dolayısıyla da kağanın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna (Gömeç, 2006: 138; Koca, 2002) inanmışlardır. Türk kağanı da Tanrı'dan aldığı kutun sağladığı otorite ve siyasi güçle Asya'da "doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün halkları kendisine tabi kılma ve hepsini düzene sokma" görevini üstlenmiştir (BK K 10-11)". Köktürk ve Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında *kut sahibi olma* vasıtasıyla *toplumda sözü geçen biri olma, otorite sahibi olma* değerine vakıf olan kağanlık sülalesi mensupları ile yönetici sınıfı tasvir eden şu ifadeler dikkat çekicidir: **Üze kök tenğri asra yagız yer kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türük bodunng ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. (Üstte mavi gök(yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de atalarım dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. (KT D 1). tenğride : bölmi[∞] : el etmiş bilge : kağan : el bilge : kaçun ka gañ atıg : kaçun atıg : açañıp ötüken : kidin : uçınta : tez ha[∞]nta : örgin anta : yaratıdım : barş yılka yılka yılka : eki yıl yayladım (Tanrı'nın lütfuyla Kağan olmuş / devlet kurmuş Bilge Kağan, El Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (Irmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım. Kaplan yılında (MS 750) ve Yılan yılında (MS 753) (orada) iki yıl yayladım) (TA B 1-2).** Yazıtlar, milleti her şeyin üzerinde tutan ve kağanları da insanoğlu

ile Tanrı arasında yüce bir konumda gören bakış açısıyla Türk toplumunda millî şuurun oluştuğunu ve son derece güçlü olduğunu göstermektedir. Hem Köktürk hem de Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında sıkça vurgulandığı üzere kağanlar, üstünlüklerini ve devleti yönetme güçlerini Tanrı'nın lütfuyla ve Yer-Suların ihsanıyla elde etmektedirler.

Uygur Dönemi'nin Manihaist çevrelerinde kaleme alınmış olan ve fal kitabı niteliği taşıyan Irk Bitig adlı eserde dönemin siyasi, sosyal yaşantısının ve dinî inançlarının kişiler, hayvanlar, nesnelere, çeşitli durumlar üzerinden yapılan sembolik anlatımlarla tasvir edildiği görülmektedir. IB'de olduğu gibi AY'den incelenen iki bölümde de benzeri şekilde kut inancının dönemin inanç çevresinin değişmesiyle birlikte şekil değiştirdiği dikkati çekmektedir. Önceki dönemlerde KökTanrı'dan gelen kutun dönem şartları içerisinde Buda kutu şeklini aldığı, Buda kutuna erişmek ve Nirvana'ya ulaşmak için bireylerin yerine getirmeleri gereken şartların olduğu görülmektedir. Eserde, güçlü olmanın getirdiği mutluluğun vurgulandığı ve bunun iyi olarak yorumlandığı fallar, güçsüzlüğün beraberinde getirmiş olduğu mutsuzluk ile yine çeşitli etkenlerle özgürce hareket etmenin kısıtlandığı durumlarda gücü yitirmenin yaratacağı olumsuz durumlar tasvir edilmiştir: **Kan oluruþan ordu yapmıþ. İli turmıþ. Tört bulungtaki edgüsi uyuru tirilipen mengileyür, bedizleyür tir. Ança bilingler: Edgü ol. (Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)muþ. Devleti ayakta kalmıþ. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmıþ, (sarayımı) neþe içinde süslüyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir. (IB 28 / 1-2).** Budizm'de güç değeri bir erdem olarak kabul edilmektedir. “Bala Pāramitā (Güç Erdemi)”; “güç, kuvvet” şeklinde tanımlanır ve “Buda'nın gücü” olarak anlamlandırılır. Buda'nın beş gücü ya da on gücü gibi bölümleri bulunmaktadır. Bala Pāramitā'nın iki türü vardır: Kendini yetiştirme, eğitime kuvveti ve düşünce, düşünme kuvveti (Uçar, 2015: 832). DPKAM'dan incelenen çatiklerden özellikle ÇBH'de “kut” sahibi hükümdar Çaştani'nin otoritesinin herkesçe kabul edildiğini, çevresindekilerin onun emirlerine amade olduğunu ve aynı zamanda olağanüstü güçleriyle diğer varlıkları da emri altına alabildiğini şu ifadelerde görmekteyiz: [... ku]tın kıvın çoğın [...jm'ty' a:gar ayağın [...] tegip ayaların [kavşu]rup élig be:gke i[n]çe té:p té:diler éligler éligiye.. ne: y(a)rılığın erser ol y(a)rılığının bütürgeli anuk turur biz.. (kutun saadetin parlaklığın... derin hürmetle... ulaşıp avuç içlerini (birbirine) kavuşturup hükümdara şöyle dediler: “Hanlar hanı, ne emrin varsa (yerine) getirmeye hazırız.” DPKAM / ÇBH / Mainz 784 T III 84-45 Arka 0109(01)-0114(06).

2. Başarı değeri ile ilgili bulgular

SDÖ'de yer verilen başarı değeri; “toplumsal standartları temel alan kişisel başarı yönelimi” olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde başarı değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4. Başarı değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelerle dair istatistiki bilgiler

Başarı	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Başarılı Olmak	3	2	4	-	1	3	1	14
Yetkin / Muktedir Olmak	5	-	2	2	-	2	1	12
Hırsh Olmak	16	8	-	-	-	2	-	26
Sözü Geçen Biri Olmak	19	6	-	-	-	5	2	32
Zeki Olmak	34	4	4	2	-	3	4	51
Toplam	77	20	10	4	1	15	8	135

Tablo 4'e göre, incelenen eserlerde, başarı değerinin *başarılı olmak, yetkin / muktedir olmak, hırslı olmak, sözü geçen biri olmak, zeki olmak* değerlerinden oluşan tüm alt değer boyutları ile ilgili ifadeler tespit edilmiştir. Bunlar arasında zeki olmak değeri (n=51) geçiş sıklığı bakımından ilk sırada yer almıştır. Köktürk Dönemi Yazıtları başarılı olmak değeri bakımından (n=77) çok daha hacimlidir denilebilir. Dönem eserlerinin kağan ve kumandanlar tarafından dile getirilmiş olması; devlet idaresi ve güvenliğinden sorumlu kişiler olarak onların başarı değerini ön planda tutmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bunu 20 değer ifadesi ile Ötüken-Uygur Dönemi eserleri ve 15 değer ifadesi ile Uygur Dönemi eserlerinden İKPÖ takip etmektedir. Eserlerde zeki olmak değerinin *bilgelik, ileri görüşlülük* vurgusuyla; başarılı olmak değerinin *başarılı olmaya önem verme, hedeflerine ulaşma, başkalarının başarısını takdir etme* ve çeşitli yollarla *başarıyı ödüllendirme, unvan ve ad verme* şeklinde ön plana çıkarıldığını söylemek mümkündür.

Orhun Yazıtlarında sıkça değinildiği üzere kağanlar ve kumandanlar ile emirlerindeki orduların devlet ve millet adına yapılan seferlerde göstermiş oldukları başarılar övülmüş, takdir edilmiştir. Aynı şekilde çeşitli dönemlerde izlenilen yanlış devlet politikaları neticesinde yaşanan mağlubiyetler ve bunların getirmiş olduğu felaketlerden ders alınması ve tekrar edilmemesi gereken başarısızlıklar olarak algılanması da başarıya verilen önemi göstermektedir: **Tenğri teg, Tenğri yar[at]mış Türk Bilge [Kagan] sabım: Kaŋım Türk Bilge Kagan olurtukımta Türk matı begler, kirse Tarduş begler, Köl Çor başlayı ulayı Şadapıt begler, öŋgre Tölis begler, Apa Tark[an] başlayı ulayı Şad[apıt] begler, bu [.....] Ataman Tarkan, Tonŋyukuk Boyla Baga Tarkan ulayı buyruk [.....] İç Buyruk Sebig Köl Erkin başlayı ulayı buyruk, bunça matı begler kaŋım kaganka ertinğü ertinğü ti mag itdi ögd[i](?)** (*Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan ve Tanrı tarafından yaratılan Türk Bilge Hakan sözüm: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda sadık Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, Ataman Tarkan, Tonyukuk Buyla Bağa Tarkan ve kumandanlar Hassa Kumandanı Sebig Köl İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok pek çok alkış (ve) övgüde (?) bulundular. (Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) övdü (?)* (TK G 13-14-15). Orhun Yazıtlarında başarıya verilen öneme işaret eden diğer bir husus, gerek kağanların gerekse devlet yönetiminde ve savunmasında görev alan diğer kişilerin başarılarının onların *ad verme / unvan verme yoluyla takdir edilmesi ve ödüllendirilmesinde* karşımıza çıkmaktadır: **[.....] ar[kış]ı kelmedi. Anı anıytayın tip süledim. Korıgu eki üç kişiligü tezıp bardı. Kara bodun "Kaganım kelti" tip ög[irip] sebinti atsızjka at birtim. Kiçig atıgıg ulgartdım]** (*.....kervanı gelmedi. Onları korkutayım diye sefer ettim. (Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti. Avam halkı (ise) "Hakanım geldi" diye kıvanıp sevindi (.....unvansıza) unvan verdim. Küçük unvanlıyı terfi ettirdim.....*) (BK D 41). Benzeri anlayışla Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında da kağan ve kumandanların devlet yönetiminde ilerlemeleri neticesinde aldıkları unvanlar başarının bir diğer göstergesi kabul edilmiş, gerektiğinde unvan ile ödüllendirilmişlerdir. Moyun Çor Kağan, tahta çıktığında "Tengride Bolmuş El Etmış Kağan" unvanını, eşi de "İl Bilge Katun" unvanını almıştır: **yağıda boşuņa boşuñıdım eki oğluma yabgu şad at birtim tarđuş tölis boğunça birtim** (*Düşmanımı savıp kurtuldum. İki oğluma "Yabgu" ve "Şad" unvanı verdim. (Onları) Tarduş ve Tölis boylarına (yönetici olarak) görevlendirdim*) (ŞU D 7). İB'de başarılı olmak değeri çoğunlukla *hedeflerine ulaşmak* vurgusuyla ortaya konulmuştur: **Kan süke barmış. Yagıg sançmış. Köçürü konturu kelir. Özi süsi ögire sebinü ordusingaru kelir, tir. Ança bilingler: Edgü ol.** (*Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor. Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargâhına doğru geliyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.*) (İB 34 / 4-4-2). İKPÖ'de maceralı bir yolculuğa atılan İyi Düşünceli Prens'in amaçlarına ulaşması için ilerlediği her adımda karşısına çıkan güçlükleri yendiği ve başarıya ulaştığı görülmektedir. DPKAM'da yer alan çatiklerden ÇBH'de, insanlara yaptıkları türlü işkencelerle onları öldüren şeytanlara karşı mücadele veren Çaştani

Bey'in korkusuzca onlarla savaşması ve her birini tek tek mağlup ettiği şeytanların kendisinden aman dilemeleri neticesinde elde ettiği başarı vurgulanmıştır: **ü[st]ün t(e)ngri altın yalñok azu yek içgek kim erser anıñ utru turtaçı yo:k to[ña]lar be:gi teg korkınsız ayıncısız köñülin te[preñç]siz turup kalın yeklerniñ yavlak[ın ö:]metin mo:na amtı barçanı utar yégedür.** (*Yukarıda Tanrılar, aşağıda insanlar, şeytanlar onun karşısında duramayacaklar. Kahramanlar beyi gibi korkusuz, ürküsüz durup, şeytanların sayısının çok fazla olmasını düşünmeden onları yener, mağlup eder*) (DPKAM/ÇBH/U 452 TIII84-43 Arka 0344(18)-0349(23)).

Orhun Yazıtlarında “becerikli, üretken, yetkin ve tüm vazifelerinde etkili olabilen, erkli, kudretli” olma değerine sahip belirgin karakterlerden birisi olarak Köktürk Kağanlığının iki kağanına başkumandanlık yapan Tonyukuk karşımıza çıkmaktadır. Tonyukuk, içinde buldukları dönemin tarihî olaylarını anlattığı ve bunlar üzerinden kendisinin ve beraberindekilerin Köktürk Devleti için yapmış olduğu fedakârlıkları, göstermiş oldukları çabayı, çalışkanlığı; yerleşmiş inançlara karşı gelen ruhu ve bildiğini okuyan tavrıyla (Giraud, 1999) gözler önüne sererken söz sahibi olduğu alanlardaki yetkinliğini de ortaya koymaktadır. Türk toplumunda sayılan ve sevilen kişileri nitelemek için kullanılan ifadelerden biri ‘sözü geçen’ ifadesidir. *Bilgelik, ileri görüşlülük, yol göstericilik, yardımseverlik* gibi pek çok değeri taşıyan kişiler, insanlar tarafından benimsenmiş; onların söyledikleri toplumun genelince kabul görmüş hatta emir telakki edilmiştir. Devlet yöneticilerinin aileden gelen saygınlıklarının yanı sıra bahse konu değerlere sahip olması, onların halk tarafından saygın kişiler olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bunun yanında kağanların sadece bilgi sahibi olması yeterli görülmemekte, onların etrafındaki yüksek rütbeli görevliler ile komutanların da bilge olmaları şartı bulunmaktadır (Taneri, 2015: 121). Köktürk tahtına çıkan kağanlar bilge ve alp olduklarından bu makama oturabilmişlerdir. II. Köktürk Kağanlığının büyük hükümdarı *Bilge Kağan*'ın, annesi *İl Bilge Hatun*'un unvanları bu durumun örneklerini oluşturmaktadır. Yazıtlarda; “*Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş*”, “*Kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş*”, “*Bilgesin için, alpin için...*” ifadeleri geçmektedir. Bu itibarla kağanın bilgili ve akıllı olmasının yanında cesur ve yiğit olma vasfının da bulunması gerektiği (Gömeç, 2006: 56-57) görülmektedir. Köktürk Kağanlığı Dönemi devlet adamı Tonyukuk için de “bilge” unvanı kullanılmıştır. Yazıtlarda *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* olarak adlandırılan başvezir, *bilgelik* vasfıyla bu unvanı almaya hak kazanmıştır (Yılmaz, 2014).

“Manihaizm’de Işık Zihni, bedeni oluşturan parçalara bağlanmış beş ilahi ögeyi (ilahî akıl, ilahî düşünce, ilahî sezgi, ilahî anlayış, ilahî mantık) özgürleştirerek yerine bedene hükmeden beş günahkâr ögeyi (şeytani akıl, şeytani düşünce, şeytani sezgi, şeytani anlayış, şeytani mantık) hapseder. Şeytani güçlerin beden üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesiyle beş erdem ortaya çıkar. Bunlar *sevgi, iman, kanaat, sabır ve bilgeliktir*. Bu beş erdem ilahî ruha, beden saldırlarına karşı direnme gücü verir ve günahın isyankâr eğilimlerine karşı savaşır.” (Baran-Tekin, 2014: 72) Buna göre IB’de, Manihaizm’in inanç esaslarına göre beş erdemden biri olarak kabul edilen bilgelik ve bilgi değerini sembolize eden ifadeler yer almaktadır. Fallarda, kaplanla karşılaşan bir yaban keçisinin ölümden kurtulmak için hızlıca çözüm bulması; terk edilmiş bir yaşlı kadının hayatta kalabilmenin yolunu bulması tasvirleriyle bilgelik değerinin sembolize edildiği fallar yer alır (IB 49/1-4-3). Uygur Dönemi eserlerinde de bilgelik vasfıyla kahramanların öncü rol üstlendiği görülür. Ayrıca Budizm’de bilgi ve bilgelik de önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Budizm’de 10 paramitalar adı verilen 10 erdem arasında yer alan yöntem erdemi, saadet isteme erdemi ve güç erdemini “*bilgelik erdemi*” izlemektedir (Tokyürek, 2011). DPKAM’da yer alan çatıkların ÇBH’de kut sahibi Çaştani Bey’in otoritesinin yanında emirlerine, buyruklarına sonuna dek itaat edilen, sözü geçen biri olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır (DPKAM/ÇBH/Mainz 784 T III 84-45 Arka 0109(01)-0114(06)).

3. Uyarılma değeri ile ilgili bulgular

SDÖ'de uyarılma değeri; "heyecan ve yenilik arayışı" olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötügen-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde uyarılma değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 5. Uyarılma değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelerle dair istatistiki bilgiler

Uyarılma	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Heyecanlı Bir Yaşam Sahibi Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Değişken Bir Hayat Yaşamak	-	-	-	-	-	-	-	0
Cesur Olmak	58	21	6	-	-	5	10	100
Toplam	58	21	6	0	0	5	10	100

Tabloya göre uyarılma değerinin incelenen eserlerde geçiş sıklığının yüksek olduğu (n=100), ancak değer boyutunu oluşturan maddeler açısından bakıldığında bu oranın yüksekliğini sağlayan tek değer *cesur olmak* olduğu görülmektedir. Eserlerde *heyecanlı bir yaşam sahibi olmak* ile *değişken bir hayat yaşamak* değerlerini yansıtan hiçbir ifadeye rastlanmamıştır. Cesur olmak değeri ile ilgili olarak en fazla ifade Orhun Yazıtlarında (n=58) yer alırken Ötügen-Uygur Dönemi Yazıtları (n=21) bu bakımdan ikinci sırada yer almıştır. Bunu, Uygur Dönemi eserleri DPKAM (n=10), IB (n=6) ve İKPÖ (n=5) takip eder. "Heyecan ve yenilik arayışı ile aksiyon" u ifade eden uyarılma değerinin, toplumsal nitelikte olan Köktürk ve Ötügen-Uygur Dönemi kağanlık yazıtlarında geçiş sıklığının genel olarak düşük olmasına karşılık yine toplum adına cesareti, savaşmayı, yiğitliği, savunmayı ifade eden yönüyle metinlerde yer alması söz konusudur. Eserlerde Tanrı'nın lütfuyla kağan olan ve devlet yönetiminde de halka karşı sorumlu, Tanrı'dan gelen güçle devletini ve milletini savunan kağanların ve kumandanların bunu sağlayabilmesi için gerek duyduğu cesaret ile uyarılma değeri oranının yüksek olması dikkat çekmektedir. Ancak buna karşın tüm vasıflarıyla örnek teşkil edecek öncü insan modelinin çizildiği Uygur Dönemi eserlerinde bireylerin özellikleri üzerinde toplanmıştır. Manihaist ve Budist inanç çevrelerinde de tüm canlılara yardımcı olmak adına güç ve cesaret gerektiren değerler ön plandadır ancak eserlerin kısa metinlerden oluşması dolayısıyla değer ifadelerinin geçiş sıklığı düşüktür.

Ulusal tarihî kaynaklarda cesaret ve kahramanlığın Türk insanının, dolayısıyla Türk toplumunun önem verdiği değerlerden olduğu anlaşılmaktadır. Öz Yigen Alp Turan, Alp Uruğu Tutuk, İnançu Alp Sağun, Alp Sol vd. kişi adlarında geçen *alp* kelimesi *cesur*, *yiğit*, *alp*, *kahraman*, *nişancı* anlamlarına gelerek Eski Türkçe Dönemi eserlerinde hem müstakil hem de kişi adlarında kullanılmaktadır. Alp kelimesi bu kişilerin *cesurluğunu*, *yiğitliğini*, *kahramanlığını* bildiren Eski Türk toplumunda erkeklerden söz konusu özelliklerin istendiğini yansıtmaktadır (Useev, 2015: 26). Hun ve Köktürk devirlerinde Türk kağanlarının zikredilen değerlerinden *bilgelik* ile *alplik* birlikte kullanılmıştır. Orhun Yazıtlarında devletin idaresinin başında yer alan kağan ve kumandanların *cesur olmak* değerini layığıyla yerine getirdiklerini, vatan müdafaasından halkın korunmasına kadar her türlü işlerinde üstün derecede cesaretli davrandıklarını şu ifadelerde görmek mümkündür: **Bil<g>e kagan ermiş, alp kagan ermiş buyruki yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz.** (KT D 3). IB'de *cesur olmak* değerine sahip kahramanların başlarından geçenler üzerinden cesaret değeri vurgulanmıştır. Bu kahramanlar arasında kamışlar arasında yaşayan cesur bir kaplan (IB 49 / 1-4-3), yalçın kayalar arasında yalnız yürüyen cesur bir genç ve babası gibi yiğit olan bir oğlan yer almaktadır (IB 13 / 2-4-3).

İKPÖ’de başkahraman İyi Düşünceli Prens’in insanlara yardım uğruna zorlu bir mücadeleye atılması ile göstermiş olduğu cesaretin yanı sıra bu yolculukta kendisiyle birlikte olan diğer kahramanların da cesaretli olma değerine sahip olduklarını gösteren ifadeler tespit edilmiştir (İKPÖ / XLVI-XLVII).

4. Özyönelim değeri ile ilgili bulgular

SDÖ’de yer verilen özyönelim değeri; “düşünce ve eylemde bağımsızlık” olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde özyönelim değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 6. Özyönelim değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelerle dair istatistiki bilgiler

Özyönelim	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Yaratıcı Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Merak Duyabilmek	-	-	-	-	-	2	-	2
Özgür Olmak	-	-	4	-	-	2	-	6
Kendi Amaçlarını Seçebilmek	-	-	-	-	-	2	-	2
Bağımsız Olmak	-	-	-	-	-	3	3	6
Kendisine Saygısı Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	0	0	4	0	0	9	3	16

Tabloya göre incelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde özyönelim değerini yansıtan ifadeler oldukça sınırlıdır. Eserlerin çoğunlukla kitlelere hitap eden sosyal içerikli mesajlar taşıması dolayısıyla bireysel özellikleri vurgulayan ifadelerin geçiş sıklığının az olması da bu durumda etkili olmuştur. Köktürk ve Ötüken-Uygur Dönemi eserlerini oluşturan kağanlık ve kumandanlık yazıtlarında bağımsızlığı düşünce ve eylemde gerçekleştirmeyi, diğer bir deyişle bireyin özüne yönelimini bağımsız davranışlarıyla yansıtan özyönelim değerini ifade eden ifadeye rastlanmamıştır. Uygur Dönemi eserlerinde ise *bağımsız olmak*, *özgür olmak*, *merak duyabilmek* ve *kendi amaçlarını seçebilmek* değerleri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığı oldukça azdır.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında yalnızca İKPÖ adlı eserde *merak duyabilmek* değerini yansıtan ifadelerle rastlanmıştır. Eserde, İyi Düşünceli Prens’in saray yaşantısının dışına duyduğu merakla kendisinin bilmediği dünyalara açılması, tüm uyarılara rağmen olumsuzlukları da göze alarak uzun bir yolculuğa çıkması bu duruma işaret etmektedir. Ayrıca, İyi Düşünceli Prens’in tüm uyarılara rağmen saray dışındaki hayatı görüp tanıma ve bu dünyadaki tüm canlılara Buda’nın sonsuz mutluluğunu getirecek ve zavallı canlılara yarar sağlayacak çintāmani mücevherini bulup onlara yardım amacıyla olduğunu görmekteyiz (İKPÖ / I-II-III-IV). *Özgür olmak* değeri ise IB’de, düşünce ve eylemlerinde *özgür olmak*, zayıf bir atın bir hırsız tarafından tutsak edilip hareketinin engellenmesi durumunun kötü olarak yorumlandığı ırkta karşımıza çıkmaktadır (IB 16 / 1-3-3). Özgür olmak ve özgürce hareket etmenin vurgulandığı bir diğer örnek de bir sabana koşulmuş iki öküzün kımıldayamadan durduğunu anlatan ırktır (IB 25 / 3-1-3).

5. Evrenselcilik değeri ile ilgili bulgular

SDÖ’de yer verilen evrenselcilik değeri; “anlayışlılık, hoşgörü ile tüm insanların ve tüm doğanın iyiliğini gözetmek” olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur

ve Uygur Dönemi eserlerinde evrenselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 7. Evrenselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelere dair istatistiki bilgiler

Evrenselcilik	OY	ÖÜY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Açık Fikirli Olmak	2	-	-	-	-	1	-	3
Erdemli Olmak	10	-	3	28	8	2	-	51
Sosyal Adalet	10	2	-	3	1	0	2	18
Eşitlik	4	2	-	-	1	1	-	8
Dünyada Barışı İstemek	-	-	-	-	-	-	-	0
Güzel Bir Dünya	4	2	-	-	-	1	-	7
Doğayla Bütünlük İçinde Olmak	-	-	16	-	-	-	-	16
Çevreyi Korumak	-	-	-	4	8	3	4	19
İç Huzur	-	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	30	6	19	35	18	8	6	122

Tablo 7'ye göre evrenselcilik değeri Uygur Dönemi eserlerinde ön planda yer alırken (n=86) Köktürk ve Ötügen-Uygur Dönemi eserlerinde evrenselcilik değerinin içerdiği alt değer maddelerinden ön plana çıkan değerler sırasıyla *sosyal adalet* (n=12), *erdemli olmak* (n=10), *eşitlik* (n=6), *açık fikirli olmak* (n=4)tır. Dünyada barışı istemek ve iç huzur değerlerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır. Tüm eserlerde ağırlıklı olarak ön plana çıkan değer *erdemli olmak* (n=51)tır. Evrenselcilik değerinin en çok vurgulandığı, bu değeri tanımlayan ifadelerin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser HU (n=35) olurken, bahse konu değer ifadelerinin geçiş sıklığının en düşük olduğu eserler Ötügen Uygur Dönemi Yazıtları (n=6) ile DPKAM'dan incelenen iki çatik (n=6) olmuştur. Evrenselcilik değerinin tüm inanç çevrelerini yansıtan eserlerde yaklaşık değerlere sahip olmasının, bahse konu eserlerin hemen hepsinde ait oldukları inanç çevrelerinin etkisinin bir yönüyle ortaya konulmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir.

Eserlerde en çok ön plana çıkarılan eğer olan *erdemli olmak* değeri dikkat çekicidir. Eski Türk topluluklarında özellikle devletin en önde gelen sınıfını oluşturan kağan ve kumandanların, devlet idarecilerinin, beylerin vd. taşıdıkları pek çok olumlu vasıfla birlikte, toplumda *erdemlilik* olarak kabul gören nitelikleri de taşıdıkları çoğu çalışmada ortaya konmuştur. Orhun Yazıtlarında yer alan ifadelerde de erdemli olmak değerine sahip kişilerin en belirgin özelliklerinden kabul edilen *olayları geniş görüş açısından değerlendirmek, bilgi ve görgüsü ile hareket edebilme, kültürlü ve yetkin olabilme* niteliklerine sahip kağan ve kumandanları görebilmek mümkündür (TII B 1-2-3-4). Budist ve Manihaist inanç çevrelerinde farklı bakış açısıyla ele alınan bu değer eserlerde sıklıkla vurgulanmıştır. Manihaizm'in inanç esaslarını ortaya koyan HU'da *erdemli olmak, kötü düşüncelerden uzak durmak, iyimserlik* vurgusuyla ortaya konulmuştur (HU / T.II.D.178,iii, 2). Budizm'de *Pāramitā* adı verilen ve "en yüksek, zirve, doğum ölüm kıyası olan bu kıydan diğer kıyıya yani Nirvana'ya geçiş" temsil ettiği ifade edilen bir kavram söz konusudur. "Bu terim Çince canlıları ölümden kurtarmak ve çekilen eziyete bir son vermek için uygulanan prensipler olarak algılanmaktadır. Böylece canlıların bu prensipleri uygulamaları sonucunda bu kıydan kurtulup diğer kıyıya yani Nirvana'ya ulaşmaları sağlanacağı inancı benimsenmektedir. Pāramitā'nın on türü bulunmaktadır. Bunlar; Dāna Pāramitā "sadaka erdemi"; Śīla Pāramitā "ahlaki davranış erdemi; Kṣānti Pāramitā "sabır, tahammül erdemi; Vīrya Pāramitā "gayret ya da enerji erdemi; Dhyāna Pāramitā "derin düşünce erdemi"; Prajñā Pāramitā

“bilgi erdemi”; Upāya Pāramitā “doğru yöntem uygulama erdemi”; Prañidhāna Pāramitā “Bodhi olma erdemi”; Bala Pāramitā “güç erdemi”; Kṛtyānuṣṭhāna-jñāna Pāramitā “bilgelik erdemi”dir” (Uçar, 2015). Budizm’in inanç esaslarını yansıtan AY’de yukarıda bahsi geçen tüm davranış erdemleri vurgulanmıştır (AY / BK/ 16 // 5-10-15-19). Özellikle *kötü düşüncelerden uzak durmak, iyimserlik* vurgusuyla erdemli olmak değeri ön plana çıkarılmıştır. AY içerisinde yer alan ŞAPH’de benzeri şekilde; Prens’in karşılaştığı aç parsa ve onun yavrularına duymuş olduğu *merhamet* ile ‘yüce gönüllü davranış’, büyük bir erdem kabul edilmiştir (AY / 10.K / ŞAPH /616 // 9-13).

Eserlerde *sosyal adalet* değerine dair dikkati çeken bir durum ise kağanların bahse konu düzeni sağlamada öncelikleri arasında *halkın huzuru ve refahı için çalışma, halkın menfaatini gözetme, sosyal adaleti sağlama*, bunun için *yasa ve kanunlar yapma* gibi hususlara önem vermeleridir. Bu durum üzerinde Eski Türklerde kağanı da denetleyen bir güç olduğu inancı da etkilidir. Milletin ve devlet ileri gelenlerinin isteklerine aykırı davranan kağanların ne şekilde tahtlarını yitirdikleri tarihî kayıtlarda ortaya konulmuştur (Gömeç, 2015: 55). Orhun Yazıtlarında kağan ve kumandanların gerek *devletin bekası* gerekse *halkın huzuru için yasalar düzenlemesini* ifade eden örnekler şöyledir: **Üze kök tenğri asra yagız yer kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türtük bodununğ ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti birmiş (Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de atalarım dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler)** (KT D 1). Eski Türk devlet teşkilatı da hem devletin sorunsuz ilerlemesi hem de halkın refahı için sistematik bir şekilde düzenlenmiştir. Buna göre kağan, katun, yabgu ve şadlar hükûmetin tabii üyeleridir. Kağan aynı zamanda hükûmet toplantılarına da başkanlık yapmaktadır (Çandarlıoğlu, 2004; Gömeç, 1996; Gömeç, 2015). Bu açıdan yaklaşıldığında devletin kendi içerisinde oluşturduğu sistemi, *sosyal adaleti* sağlamadaki önemini de ortaya koymaktadır. Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında, Uygur Dönemi devlet teşkilatının da kendisinden önceki dönemde olduğu gibi hem devletin sorunsuz ilerlemesi hem de halkın refahı için sistematik bir şekilde düzenlenmiş olduğunu; yönetimin adaletli ve güçlü olması, törenin devam etmesi için fethedilen yerlere yabgu atanması durumundan anlamaktayız. Buna göre kağan, katun ve şadlar gibi hükûmetin tabii üyeleri olan yabgular ile birlikte buyruklar ve generaller de bu düzenin bir parçası olarak halkın refahı için hizmet etmektedir. Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında sosyal adalet değerini yansıtan ifadeler şöyledir: **üç lağzın yılka toquz tatar toquz buyrug [b]mğ senğüt qara boğun tuıruym kanğım kanqa ötünti eçü apa atı bar tedı ...anfa yabgu atadı anfa kisre küsgü yılqa esenligde küç qara boğun temis sin sizde küç qara şub ermiş qara boğun tuıruym kağan atadı tenğride boıımı el etmiş bilge kağan atadı el bilge kaıun atadı kağan atanıp kaıun atanıp ötüken ortusında as öngüz ba∞ kañ iduğ ba∞ kidinin örgin bunfa etitdim (Üç (Karluklar) Domuz yılında (MS 747) Dokuz Tatarlar....dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayağa kalkarak babam Kağan’a (şöyle) dilekte bulundular: “Atalarımızın adı var dedi.orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: “(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su” imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan atadı, Tanrı’nın lütfuyla kağan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgesi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan İduk başının batısında, hükümdarlık otağımı burada kurdurdum.)** (TA G 4-5-6). Eski Türklerde kağanların dışında, Tudunluk ve Yabguluk gibi rütbelerin seçiminde *cesaret, dirayet* ve *bilgeliğin* esas olarak alınıp, belli bir soydan gelmeye dayanmaması fırsat eşitliği bakımından önem arz eden bir husustur. Ayrıca Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin için yazdıklarını millete onaylatmak istercesine ve millete hesap verircesine bir üslupla, “*Yoksa bu sözümde yalan var mı?*” diyerek kardeşinin liyakat derecesini töre hükmü karşısında yargılaması önemlidir (Ayдын, 2011: 196-197).

Uygur Döneminde de sosyal adaleti farklı durumlarla temsil eden karakterler mevcuttur. AY'de Maharadi adlı hükümdarın zenginlikleri ve türlü servetiyle huzurlu bir hâle getirdiği ülkesinde aynı zamanda kanunlar düzenleyerek halkın düzenini sağladığından bahsedilir. HU'da *adaletli davranma, güçsüzleri koruyup kollama* vurgusuyla olması gereken, ancak aksi davranışlar sergilendiğinde tövbe gerektiren durumlar günah kabul edilmiştir: **yime yazuksuz kişig nece kovladımız erser. yime savtengrim amtı bu on türlü yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza.. .. (yine, günahsız kişiye nice zulmettik ise; Tanrım! şimdi bu on türlü günahtan fariğ olarak, dua ederiz, Manastar hirza!)** (HU / T.II,D.178,iii, 2).

Eski Türk topluluklarında sanat ve kültür, belirli bir çerçeveye oturtulamayacak kadar devingen ve zengin kabul edilir (Demirbulak, 2012). Bu durumun en somut göstergelerinden bir de şehir yapılarıdır. Kimi tarihi “kale şehir” kimi de “daimi yerleşim alanı / merkezi” durumundaki bu şehirlerin birçoğu erken devir Türk sanatının ilk örnekleri arasında gösterilir ve bunlarla birlikte anıt mezar külliyesi ve bu külliyelerdeki resim, heykel, oymacılık, duvar resmi vb. çeşitli sanat eserleri de yer almaktadır (TKHV, 1997). Anıt bahse konu komplekslerin oluşturulması aşamasında devrin en önde gelen sanatçıların tercih edilmiş olması, komşu ülkelerden sanatçıların getirilmesi, titiz bir çalışma ve uzun sürede hazırlanmış olması, sanatçıların övülmesi ve takdir görmesi de devrin sanat anlayışını ortaya koymaktadır. Orhun Yazıtlarında *sanata değer verme ve sanatçıları takdir etme* vurgusuyla *sanat* değerini yansıtan ifadeler bulunduğu gibi, Uygurların, Köktürkler gibi bengi taş dikme, anıt mezar kompleksi inşa etme, heykelcilik, taş oymacılığı gibi alanlarda bırakmış oldukları eserlerle gerek kendilerinden önceki köklü sanat geleneğini devam ettirmeleri gerekse bırakılan eserler aracılığıyla dönemin sanata ve sanatçılara önem vermesi söz konusudur. Köktürk Dönemi Yazıtlarında yer alan ifadelerde *sanat* değerinin örneklerini görmek mümkündür: **Köl Tigin koñy yılka, yiti yegirmike uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yog ertürtümiz. Barkın, bedizin bitig taş[ın] biçin yılka, yitiñ ay yiti otuzka kop alkd[ım]ız. Köl Tigin ö[zi] (?) kırk artuk[ı] yiti yaşı[nı]ga (?) boltı. Taş [bark itgüçig], bunça bedizçig Tuvgun Elteber kelü<ri>ti. (Köl Tigin koyun yılında, on yedi(nei gün)de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşıma maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) hep bitirdik. Köl Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltıraşı Tuvgun Elteber getirdi.)** (KT KD).

6. İyilikseverlik değeri ile ilgili bulgular

SDÖ'de yer verilen iyilikseverlik değeri; “Kişinin yakın olduğu kişilerin iyiliğini gözetmesi ve geliştirmesi” olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde iyilikseverlik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 8. İyilikseverlik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddelerle İlgili İfadelere Dair İstatistiki Bilgiler

İyilikseverlik	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Yardımsaver Olmak	-	-	-	1	10	8	4	23
Dürüst Olmak	1	-	-	9	-	4	1	15
Bağışlayıcı Olmak	7	2	-	18	1	1	4	33
Sadık Olmak	14	-	1	4	-	2	-	21
Sorumluluk Sahibi Olmak	60	10	2	41	1	1	4	119
Gerçek Dostluk	-	-	-	-	-	2	-	2

Olgun Sevgi	4	-	2	1	15	4	-	26
Manevi Bir Hayat	-	-	-	48	5	4	3	60
Anlamli Bir Hayat	5	-	1	-	5	3	2	16
Toplam	91	12	6	122	37	29	18	315

Tablo 8 incelendiğinde Köktürk ve Ötüken-Uygur Dönemi eserlerinde iyilikseverlik değerini ifade eden bulguların geçiş sıklığının oldukça yüksek olduğu görülmektedir (n=103). Uygur Dönemi eserlerinde ise bu oranın toplam 212 değer ifadesi ile daha ön planda olduğu, tüm eserler içerisinde HU'nun en yüksek değer içeriğine (n=122) sahip olduğu görülmüştür. İyilikseverlik değerinin içerdiği alt değer maddelerinden *sorumluluk sahibi olmak* değerinin tüm eserlerde toplam 119 değer ifadesi ile ilk sırada yer aldığı, buna karşın *gerçek dostluk* değerinin ise yalnızca 2 değer ifadesi ile en son sırada yer aldığı dikkati çekmektedir. Tüm eserlerde iyilikseverlik değerinin; *devlet-millet menfaati için çalışma, halkın menfaatini gözetme, vefakârlık, başkalarını daha çok düşünme, sadaka verme* ve *çalışkanlık* vurgusuyla ön plana çıkarıldığı görülmüştür.

Budizm'de Prañidhāna Pāramitā “Bodhi Olma Erdemi” olarak bilinen “arzulamak, istemek” anlamına gelen terim, bir Boddhisatva'nın bodhi olma sözü ve diğer kıyıda ki bütün varlıkları kurtarma” sözü olarak da ifade edilir. Pranidhāna-pāramitā'nın iki türü vardır. Bunlardan ilki Bodhi yani Buda olma isteği, ikincisi ise Boddhisatvaların bütün canlıları kurtarma isteğidir. Bu türler şu şekilde sıralanabilir: Uyanmayı elde etme yemini, bütün canlıların iyiliği ve mutluluğu için edilen yemin (Uçar, 2015). Budizm'in geliştiği iki belli başlı okuldan biri olan Mahāyāna Budizmi'nde Boddhisatva ideali savunulur. Boddhisatva, aydınlanmaya erişmiş ancak Buddha olmayı erteleyerek dünya üzerindeki tüm duyarlı canlılar Budalığa erişmedikçe samsāra'dan (doğum-ölüm döngüsünden) ayrılmayı kabul etmeyen, yardıma muhtaç olanların yardımına koşan kişidir ve onun en büyük erdemi *merhamettir* (Ayazlı, 2011). Budizm'deki bahse konu olan merhamet ve canlıları koruma erdemi, AY'de yer alan bölümlerde *yardıma muhtaç olanlara yardım*, sorumlulukları dışında da içinden geldiği için *iyilik yapma, kendini feda etme, başkasına faydalı olmak için fedakârlık yapma* vurgusuyla karşımıza çıkmaktadır: **munı munçulayu m(e)n öngreki , ðlerte  olularta az övke bilig- , siz biligte ulatı nızvanırlar a t kel- lig erdim erser yme in ip yana, tamu prit y lkıta ulatı biş azun, i inteki irin  yarlı  emgeklig, tol aklı  mung a tar a tegmiş, tınlı lar a umu  ina  bolup, ol emgek-lerintin oz urur  ut arur ertim. (Böylece ben evvelki zamanlarda hiddet cehalet, hırs ve diğer ihtiraslarla (tamamıyla) dolu idim ise dahi, böylece yine (buna rağmen) cehennem hayvan dünyasından ve beş mevcudiyet içindeki zavallı ıstıraplı dertli - derde ulaşımlı- mahl klara  mit olup, o eziyetlerinden kurtarır idim.)** (AY/10.K/ PAPH /628 // 2-11). HU'da, büyük günahlar arasında gösterilen hile yapmak, yalan söylemek gibi olumsuz özelliklerin tövbe gerektirdiği vurgulanmıştır. Bu yönüyle *dürüst olmak* değerini yansıtan ifadeler şöyledir: **ne e tevledimiz k rledimiz erser.....tengrim amtı bu on t rl g yazukda boşunu  t n r biz manastar hirza.. (nice aldattık hile yaptık ise; Tanrım! şimdi bu on türlü günahtan fari  olarak, dua ederiz, Manastar hirza!)** (HU / T.II,D.178,iii, 2).

Köktürk Dönemi'nde gerek halkın gerekse ka anlar, kumandanlar ile devlet idaresinde bulunan üst düzey kişilerin birbirlerine sadakatle ba lı olduklarını Orhun Yazıtlarında yer verilen ifadelerde görebilmek mümkündür. Yazıtlarda geçen ifadelerle göre devletin çeşitli bölgelerine görevlendirilmiş olan beyler, danışmanlar, kumandanlar, ka anlara sadakatle bağlıdır. řu ifadelerde *sadakat* değeri vurgulanmıştır: **Ten ri teg, Ten ri yar[at]mış T r k Bilge [Kagan] sabım: Ka ım T r k Bilge Kagan olurtukıta T r k matı begler, kirse Tarduş begler, K l  or başlayu ulayu şadapıt begler,  ngre Tölis begler, Apa Tark[an] başlayu ulayu şad[apıt] begler, bu [.....] Ataman Tarkan, Ton yukuk Boyla Baga Tarkan ulayu buyruk**

[.....] **İç Buyruk Sebig Köl Erkin başlayı uलयı buyruk, bunça matı begler kañıgım kaganka ertinğü ertinğü ti mag itdi ögdji(?)** (*Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan, Tanrı tarafından yaratılmış Türk Bilge Hakan sözü: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda sadık Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, Ataman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve kumandanlar... Hassa Kumandanı Sebig Köl İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok pek çok alkış (ve) övgüde (?) bulundular. (Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) övdü (?)*) (BK G 13-14-15). Benzeri şekilde Uygur Dönemi eserlerine de kahramanların ideallerine ve emirlere sadakatle bağlı olduğunu gösteren ifadeler sıklıkla yer alır. İKPÖ'de ölüm tehlikesiyle dolu maceralı bir okyanus yolculuğuna çıkmaya hazırlanan İyi Düşünceli Prens'in beraberindekilere isterlerse geri dönebileceklerini bildirmesine rağmen kendisine sadakatle bağlı olan yardımcılarını onu yalnız bırakmamışlardır (İKPÖ / XXXI-XXXII-XXXIII).

Türklerde eski dönemlerden beri var olan aç doyurma, çıplağı giydirme inancının yanı sıra halka at ve don verme, millete altın, gümüş ve diğer şeyleri kazandırma, devlet ve milleti için hep kazanma, halkı iskân etme, yeni yurtluk verme... gibi yükümlükler yöneticilerce yerine getirilmiştir (Ögel, 2016). Orhun Yazıtlarında kağanların halka karşı sorumlu olması ve bunun için *durmadan dinlenmeden çalışması* vurgusuyla *sorumluluk sahibi olmak* değerinin ön plana çıktığı ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir: **Neñg yılsıg bodunka olurmadım. İcre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnim Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañgımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] tiyin, Türük bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım>. İnim Köl Tigin birle, eki Şad birle ölü yitü kazgantım . (Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturdum. Kardeşim Köl Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiyeye çalıştım, çabaladım.)** (KT D 26-27). Ötügen-Uygur Dönemi'nde, devlet adamlarının yanlış uygulamaları karşısında halkın felakete sürüklenmesi durumundan son derece rahatsız olan devlet idarecilerinin gerekli önemleri alıp halkına karşı duyarlı davranarak kötü gidişatı düzeltmek için çaba gösterdiklerini, yeniden halkın güvenliği ve huzuru için seferlere gittiklerini, savaşlar yaptıklarını yazıtlarda kağanların kendi ifadelerinde görebilmekteyiz. Yazıtlarda kağanların *devlet-millet menfaati için çalışma* ve *halkın menfaatini gözetme* vurgusuyla *sorumluluk sahibi olmak* değeri ön plana çıkarılır. Uygur Dönemi eserlerine sorumluluk, topluma karşı örnek olmakla birlikte dinî inançların esaslarıyla yerine getirilmesi bahsinde sorumluluk sahibi kahramanlarla ön plana çıkarılır. Bahse konu olduğu üzere HU'da *dinî emir ve yasaklara, şeriata sadık kalmamak, kural ve kaidelere uymamak ve dinî vecibeleri hakkıyla yerine getirmemek*; bir başka deyişle tüm dinî sorumlulukları yerine getirmemekten ötürü meydana gelecek olası yanlışlar karşısında af dilenmesi, tövbe edilmesi yoluyla *sorumluluk sahibi olmak* değeri vurgulanır. AY'de Küü Tav adlı hükümdarın canlıları öldürme hatasını işledikten sonra tövbe etmesi ve ardından bu hatasını telafi etmek adına tüm canlıların iyiliği için kendisini adanması konu edilmiştir. *Duyarlılık, özgecilik ve başkalarını daha çok düşünme* vurgusuyla *sorumluluk sahibi olmak* değerinin yansıtıldığı ifadeler yer alır (AY/BK/15 // 7-10-15-23). Tüm yaşamını maddi her türlü amaç ve beklentilerden uzak tutarak kendi değerleri doğrultusunda hayatının bütünü fedaya etme, o uğurda harcama; çoğunlukla da dinî amaçların baskın olduğu bir yaşamı kabul etme ve bu uğurda çaba gösterme anlamlarına gelen manevi bir hayat değeri ile ilgili ifadelerin; incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Manihaizm ve Budizm'in inanç esaslarına göre hazırlananlarda ağırlıklı olarak yer aldığı tespit edilmiştir. HU'da *günahattan kaçınma, dinin esaslarını yerine getirme, ahiret selameti ve öldükten sonraki yaşamın rahatlığı için çalışma, maddiyata önem vermeme* vurgusuyla *manevi bir yaşam* değerinin ifade edildiği örnekler de yer alır (HU / T.II,D.178,iii, 2).

7. Gelenekselcilik değeri ile ilgili bulgular

SDÖ’de yer verilen gelenekselcilik değeri; “kültürel ya da dinsel töre ve fikirlere saygı ve bağlılık” olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde gelenekselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 9. Gelenekselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelerle dair istatistiki bilgiler

Gelenekselcilik	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Alçakgönüllü Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Dindar Olmak	23	14	6	96	26	13	18	196
Kendine Düşen Hayatı Kabullemek	1	-	4	-	-	1	-	6
Geleneklere Saygılı Olmak	39	12	-	-	-	-	-	51
İlimli Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Mahremiyete-Özel Hayata Saygı	-	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	63	26	10	96	26	14	18	253

Tablo 9’a göre incelenen eserlerde gelenekselcilik değerini yansıtan ifadelerin geçiş sıklığının oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Gelenekselcilik değerinin içerdiği maddeler arasında geçiş sıklığı en yüksek olan değer, 196 değer ifadesi ile *dindar olmaktadır*. Bunu, 51 değer ifadesi ile *geleneklere saygılı olmak* ve 6 değer ifadesi ile *kendine düşen hayatı kabullemek* izlemektedir. İncelenen eserlerde, *alçakgönüllü olmak*, *ilimli olmak* ve *mahremiyete – özel hayata saygı* değerlerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır. Köktürk ve Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında, inanç çevresinden ziyade gelenekleri ve törenin getirdiği kural ve kaidelerin ön planda olması ile gelenekselcilik değerine ait ifadeler ağırlıklıdır.

Köktürk Dönemi’nin inanç çevrelerini tasvir edebilmek için en sağlam kaynaklardan biri olarak kabul edilen Orhun Yazıtlarında, dönem halklarının dinî anlayışını ortaya koyan pek çok ifade yer almaktadır. Buna dair genel görüş Köktürk Dönemi’nde kağanlar ve yönetici sınıf başta olmak üzere halkların çoğunluğunun KökTengri dini olarak adlandırılan inanca sahip olduklarıdır (Bayat, 2007; Çoruhlu, 2013; Eliade, 2009; İnan, 1976; Roux, 2011). Yazıtlarda geçen *Tengri teg tengride bolmuş* ifadesi; *Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan’ı* (Ergin, 2006: 3); *(Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan* (Tekin, 2010: 21); *Göge benzer gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge hakan* (Orkun, 2011: 22) gibi çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Yazıtlarda geçen “*Tanrı lütufkâr olduğu için..., Tanrı öyle buyurduğu için...*” gibi ifadelerde Tanrı’nın Türk kağanlarının ve ailesinin her daim yanında olduğu, onlara kut bahsettiği, yönetime Tanrı sayesinde geldiği, Tanrı’nın zaman zaman müdahalesiyle Türk halkının kurtuluşu erdiği, yahut halktan hesap sorduğu görülmektedir. Ötüken-Uygur Dönemi’nde halklar büyük ölçüde geleneksel Türk dinine olan inançlarını sürdürseler de III. Karabalgasun Yazıtı’nda yer alan bilgilere göre Manihaizm’den önce ve sonra yarı göçebe ve yerleşik halk kitleleri arasında Budizm’in az da olsa kabul gördüğü görülmektedir. Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında geçen “*Tengride [Kut] Bulmuş El Etmiş Bilge Kağan...*” ifadesiyle birlikte dönemi tasvir eden diğer tarihî kaynaklarda geçen “*Ay Tengride Kut Bulmuş...; Ay Tengride Ülüg Bulmuş...; Kün Tengride Ülüg Bulmuş...*” (Amanoğlu, 2001; Çandarlıoğlu, 2004) gibi kağan ad ve unvanlarında dönemin geleneksel inanç izlerini görebiliriz. IB’de geçiş sıklığı yüksek kavramlardan biri Tanrı’dır. Eserde yer alan fallardan birinde, Şamanist inanç sistemindeki Tanrılardan Yol Tanrısı (Stebleva, 2001: 195-212) rastladığı iki insana korkmamalarını ve

onlara kut vereceğini söylemiştir. Bir başka falda kudretli Tanrı'nın göklerde yer aldığı vurgulanmıştır. Tanrı'nın yer aldığı fallarda dikkati çeken özellik, "Toplumsal hayatın iyi olabilmesi, insanların mutlu bir şekilde hayatlarına devam edebilmesi için insanların Tanrı'nın inayetine de ihtiyaçları vardır." anlayışının vurgulanmasıdır (Seçkin, 2015). Eski Türkçe Dönemi metinlerinin en uzun ve günümüze en bütün hâlde ulaşmış olanı, Uygurlara ait bir tövbe duası olan HU'dur. HU, aynı zamanda Manihaist inancın içerisinde yer alan oruç, namaz, zekât gibi temel ibadetlere, dinin gerekliliklerine (on emir) ve uzak durulması emredilen durumlara (on günah) ilişkin bilgilendirici bir metin olma özelliğine de sahiptir. On beş bölümden oluşan eserde önce bu bilgilere dayalı kurallar sunulur, ardından bunların ihmali durumunda işlenmesi mümkün olan günahlar belirtilir, son olarak da bunlardan kurtulmak için gerekli tövbe ifadeleri yer alır (Baran-Tekin, 2014: 44). Dolayısıyla *dindar olmak* değeri oldukça yüksek orandadır. Eski Uygur Türkçesinin önemli ürünlerinden olan ve "Altın Işık" anlamına gelen AY, Budizm'in öğretilerine ve Buda'nın menkıbelerine dayanmaktadır. Eserde *günahtan kaçınma*, *ahiret selameti*, *öldükten sonraki yaşamın rahathığı için çalışma* vurgusuyla *dindar olmak* değerini yansıtan ifadelerin geğiş sıklığı yüksektir.

Türk halklarının gelenekselci tavrının izlerini cenaze merasimleri, ölü gömme, yas tutma, anıt mezar kompleksi hazırlama gibi geleneklerinde görmekteyiz. Buna göre Orhun Yazıtlarında geçen ifadeler incelendiğinde yazıtların Türk halklarının *inanç ve kültür çerçevesinde cenaze törenleri yapma*, *atalarına saygı gösterme*, *vefat eden ulu kişiye hürmet gösterme* gibi değerlerini yaşattıklarını, dolayısıyla geleneklere saygılı olduklarını kanıtlamaktadır. Yazıtlarda geçen ifadelerde görülen geleneklerden biri de *bengü taş dikme*, *balbal dikme*, *damga vurmada*. Türk kültüründe, taş heykel, taşbaba ve balbal dikme geleneği oldukça yaygın bir uygulamadır: **Men b[en]gü taş tıkdım, Tabgaç kaganıñ içreki bedizig ıttı. Anğar adınçig bark yaraturtum; için taşın adınçig bediz urturtum Taş tokıttım. Köngülteki sabımın urturtum. On-Ok oğlınğa Tatuñga teği bunı körü bilinğ! benğgü taş tokıttım, bitütdim. Anı körüp anca bilinğ! Ol taşig tokıttım. (Ben ebedi taş diktim, Çin Hakanı'ndan ressam heykeltıraşlar getirttim, (Köl Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttı; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttım. Gönlümdeki sözlerimi yazdırdım. On-Ok Oğullarına (ve) yabancılarına kadar bunları görüp öğrenin. Ebedi taş hakkettirdim. (Burası) yakın bir mevki olduğundan ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedi taş hakkettirdim, yazdırtım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin) (KT G 11-12).** Yazıtlarda karşımıza çıkan bir diğer gelenek, *ata mirasına sahip çıkmada*. Yazıtlarda kağanlar, atalarının dedelerinin zapt ettiği, yurt yaptığı topraklara sahip çıktıklarını dile getirerek *vatanperverlik* değerini vurgulamıştır. Eski Türk ilinde bu coğrafi mekân yani ülke toprağı diğer çağdaş devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiğı bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigârı idi. Bu durum Orhun Yazıtlarında da açıkça ifade edilmiştir (Taşağıl, 1992: 100). Köktürk ve Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında *Türkçe unvanlar kullanma*, *Türkçe adlar verme* geleneğinin sürdürülmesi de dikkati çeken diğer bir özelliktir. Bu yönüyle *gelenekselcilik* değerini yansıtan örnekler aşağıdaki gibidir: **Türük begler Türük atın ıttı; Tabgaçgi begler, Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmış. Elig yıl işig küçüg birmiş. (Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları alarak Çin hakanına tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler.) (KT D 7-8). yağıda boşuņa boşuñıdım eki oğluma yabgu şad at birtim tarđuş tölis hoşuñka birtim (Düşmanımı savıp kurtuldum. İki oğluma "Yabgu" ve "Şad" unvanı verdim. (Onları) Tarduş ve Tölis boylarına (yönetici olarak) görevlendirdim.) (ŞU D 7).** Orhun Yazıtlarında *törenle kız alıp verme*, geleneklere uygun olarak evlenme adetlerinin gerçekleştirildiğı, özel günlerde geleneklere bağlı kalındığı da *gelenekselcilik* değerini yansıtan bir başka uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

8. Uyum değeri ile ilgili bulgular

SDÖ'de yer verilen uyum değeri; "başkalarına zarar verebilecek ve toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemlerin sınırlanması" olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde uyum değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle ilgili istatistik bilgileri aşağıdaki gibidir:

Tablo 10. Uyum değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelerle ilgili istatistik bilgileri

Uyum	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Kibar Olmak	-	-	-	4	-	-	-	4
İtaatkâr Olmak	51	7	-	71	2	2	4	137
Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek	5	1	1	-	-	2	-	9
Kendini Denetleyebilmek	-	-	-	111	4	-	1	116
Toplam	56	8	1	186	6	4	5	266

Tablo 10'a göre incelenen eserlerde Uyum değerinin içerdiği maddeler arasında geçiş sıklığı en yüksek olan değer, 137 değer ifadesi ile *itaatkâr olmak* olmuştur. İtaatkâr olmak değerini, 116 değer ifadesi ile *kendini denetleyebilmek*, 9 değer ifadesi ile *ana babaya ve yaşlılara değer vermek* ve 4 değer ifadesi ile *kibar olmak* değerleri izlemektedir. *Uyum* değerinin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser 186 değer ifadesi ile HU olurken bunu sırasıyla Orhun Yazıtları, Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları, AY, DPKAM'dan incelenen iki çatik, İKPÖ ve IB izlemektedir. Köktürk Dönemi eserlerinin uyum değeri açısından (n=56) Ötüken-Uygur Dönemi yazıtlarına göre oldukça ön plandadır. Uyum değerinin, Manihaist inancın esaslarını tekrar eden, dinî kural ve kaideleri sıralayan ve bunlarla uyumlu olunmadığı takdirde olumsuz durumlarla karşılaşılacağını ifade eden itaatkâr olmak ve kendini denetleyebilmek alt değerlerini yansıtan eserlerden oluşması dolayısıyla bu inanç çevresinde oluşturulan eserlerde yüksek olması söz konusudur.

Eski Türk topluluklarında özellikle de Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde devlet yönetiminde önemli kavramlardan biri, devlet erkânına ve üst düzey yöneticilere duyulan *itaattir*. Köktürk Kağanlığında, politik örgütlenmenin sonucu olarak devlet yönetme ilkeleri oturmuştur. Sadece yönetici ve aydınların değil halkın da benliğinde vazgeçilmez, çığnenemez töreler olarak yerleşmiştir (Taneri, 2015: 98-99). Halkın güvenliğini sağlamak, onları besleyip giydirmek, huzura ve refaha kavuşturmak gibi yükümlülüklerini yerine getiren kağanların da halktan beklentileri arasında kendilerine, *devletine ve töresine itaat* yer almaktaydı. Aynı zamanda kağana itaat, Teñriye itaatin göstergesidir. Çünkü kağan Teñrinin yeryüzündeki temsilcisidir, kutsaldır. Dolayısıyla, taş üzerine yazdırdığı sözlerinde beylere ve halka hitap eden kağan, onlara devleti ve töreyi korumak için itaat çağrısında bulunur: **Türük begler bodun, bunu eşidin! Türük bodunug tirip [i]l tutsıknıgın bunta urtum; yañgılıp ölsikinıgın [yeme] bunt[a urtum]. Neñg neñg sabım [ers]er berıggü taşka urtum. Anıgar körü bilinğ. Türük matı bodun begler, bödke körügme [beg]ler [glü, ya]nıgıltıtaçı siz? (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkı (senin) bir araya geldiğinde (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hakkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedî taş hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabi olan beyler, (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?** (BK K 8). Köktürk ve Ötüken-Uygur Dönemlerinde idari itaat şeklinde görülen değer Uygur Dönemi eserlerinde karşımıza dinin esaslarına itaat şeklinde çıkar. Dinî bir metin olan HU'da, Tanrılara isyan etmenin, onlara itaat etmemenin, dinin esaslarından zihnen ve kalben uzaklaşıp aykırı davranmanın tövbe gerektiren davranışlar olarak ifade edilmesi söz

konusudur. Bu açıdan eserde *dinin kurallarına itaat, ahiret selameti ve öldükten sonra yaşamın rahatlığı için çalışma* vurgusuyla *itaatkâr olmak* değerini yansıtan ifadeler yer alır (HU / T.II,D.178,iii, 2). DPKAM'dan incelenen çatiklerden Çaçtani Bey Hikâyesi'nde kudretli bir hükümdar olan Çaçtani Bey, halkına zarar veren şeytanlarla mücadele etmiş ve onları mağlup ederek itaati altına almıştır: **ö:trü dušta a:tl(ı)g rakşas ertinü korkup, ö:z rakşas körkin ök élig be:gneñ, adakınta bagarın suna yatıp inçe té:p, té:di.. ulug élig amtı m(e)n saña sa:nlıg, erür m(e)n ne:teg y(a)rılıksar a[n]ı bütürgeli anuk turur m(e)n.** (*Bunun üzerine Dušta adlı şeytan ziyadesiyle korkup kendi öz şeytan suretine (dönüp) hükümdarın ayağına göğsünü kapatıp şöyle dedi: "Büyük hükümdar! Şimdi ben sana tabiyim, (sen) ne söylersen onu yapmaya hazırım.*) (DPKAM / ÇBH / Mainz 775 TIII 84-46 Arka 0213(01)-0218(06).

Eski Türk topluluklarında yazıtlarda geçen ifadelerle göre, Türk milletinin adının sanının yok olmamasının kağana ve hatuna bağlı olduğu inancıyla birlikte Türk Tanrısı her ikisini de yüceltmekte idi. Devletin devamı, ilin, törenin düzeni hakana ve hatuna bağlıydı. Bu açıdan incelendiğinde yazıtlarda, aile ve akrabaların birbirlerine verdikleri değeri; kağanların *ana baba ve atalarına saygı ve bağlılığını* yansıtan ifade örnekleri aşağıdaki gibidir: **üç lağzın yılka toğuz tatar toğuz buyrıq [b]ımg señgüt kara boğun tuıuym kañgım kañka ötünti eçü apa atı bar tediañta yabgu aıadı añta kisre küsgü yılğa esenligde küç kara boğun temis sin sizde küç kara şub ermiş kara boğun tuıuym kağan aıadı tenğride bolıñ el etmiş bilge kağan aıadı el bilge kaıun aıadı kağan aıanıp kaıun aıanıp ötüken orıusınıta as öngüz bañ kañ ıduq bañ kidinin örgin bunıta etitdim** (*Üç (Karlıklar) Domuz yılında (MS 747) Dokuz Tatarlar....dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayağa kalkarak babam Kağan'a (şöyle) dilekte bulundular: "Atalarımızın adı var dedi. orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: "(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su" imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan atadı, Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgesi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan İduk başının batısında, hükümdarlık otağımı burada kurdurdum.*) (TA G 4-5-6). IB'de aile, anne ve babaya değer verme hususunda karşımıza çıkan falda, bir oğlanın anne ve babasına öfkelenmesi, ardından da anne ve babasının sözleri ve öğütlerinin önemini farkına varıp geri gelmesi sembolize edilmiştir (IB / 58 / 2-2-3). İKPÖ'de ise anne ve babaya verilen değer Tanrısal bir boyut kazandığı, anne ve babanın âdeta ete kemiğe bürünmüş Buda olduğu gözler önüne serilmektedir. Üstelik anne baba rızası ve onların sevgisini kazanmanın önemine değinilerek, anne baba gönlünü incitmenin cehenneme gitmeye sebep olacak kadar günah olduğu vurgulanmıştır (İKPÖ / XI-XII).

9. Güvenlik değeri ile ilgili bulgular

SDÖ'de yer verilen güvenlik değeri; "toplumda var olan ilişkilerin ve kişinin kendisinin huzuru ve sürekliliği" olarak açıklanmıştır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000: 61-62). İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde uyum değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistik bilgileri aşağıdaki gibidir:

Tablo 11. Güvenlik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili ifadelerle dair istatistik bilgileri

Güvenlik	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	f
Ulusal Güvenlik	134	28	1	-	-	-	2	165
Toplumsal Düzen	49	11	1	-	-	-	-	61
Temiz Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Aile Güvenliği	6	-	1	-	-	2	-	9
İyiliğe Karşılık Vermek	-	-	-	-	-	1	-	1

Bağlılık Duygusu	-	-	-	-	-	-	-	0
Sağlıklı Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	189	39	3	0	0	3	2	236

Tablo 11'e göre incelenen eserlerde güvenlik değerini ifade eden bulguların geçiş sıklığı yüksektir. Güvenlik değerinin içerdiği alt değer maddelerinden *ulusal güvenlik* değerinin tüm eserlerde toplam 165 değer ifadesi ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bunu sırasıyla 61 değer ifadesi ile *toplumsal düzen* değeri takip etmektedir. İçerdiği 189 değer ifadesi ile Orhun Yazıtları, güvenlik değerini en çok yansıtan eser olurken bunu 39 değer ifadesi ile Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları izlemektedir. İncelenen Köktürk ve Ötüken-Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre kağan ve kumandanlar tarafından dile getirilmiş olması; devlet idaresi ve güvenliğinden sorumlu kişiler olarak, halkın güvenliği ve huzurunu ön planda tutmasını kaçınılmaz kılmıştır. Dolayısıyla “toplumda var olan ilişkilerin ve kişinin kendisinin huzuru ve sürekliliği”ni ifade eden güvenlik değeri ve alt değerleriyle ilgili ifadelerin geçiş sıklığı dönem eserlerinde oldukça yüksektir. Yazıt metinlerinde güvenlik değerinin; *anne uğuru ve bereketi, ata mirasına sahip çıkma, büyüklerin sözlerine itibar etme, vatan toprağını kutsal sayma vatanperverlik-vatanı terk etmeme, dağınık boyları bir araya getirme ve millî birlik beraberlik, iç ve dış tehlikelere karşı halkı koruma, organize olma-ekip ruhu ve birlik-beraberlik değerleriyle ön plana çıkarıldığı* görülmüştür. Buna karşın ulus ve devlet kavramlarından ziyade bireysel ve evrensel iyiyi gözeten dinî metinler niteliğindeki Burkanlık ve Manicilik çevrelerinde oluşturulan eserlerinde güvenlik değeri ile ilgili ifadeler oldukça sınırlıdır.

Orhun Yazıtları ve Ötüken-Uygurlarına ait yazılı taşlarda, kağanların hükümdarı oldukları *halkları bir araya getirme, merkezî otoriteyi koruma, Türklük bilincini oluşturma, birliği sağlama ve millet kavramına ulaşma* çabaları dikkati çekmektedir. Ulusa, geçmişte yaşanmış sorunlar ve başka ulusların boyunduruğu altında geçen sürgün dönemlerinden ders çıkarılması gereği anlatılırken bir yandan da ulusal refahın birlik ve beraberlik ekseninde yaşatılacak olan “il”de olduğu vurgulanır; “il tutulacak yer “Ötüken”dir...” (Albayrak, 2016: 14). Bu açıdan yazıtlarda, “**Ötüken yışda yig idi yok ermiş! İl tutsık yir Ötüken yış ermiş! (ve anladım ki) Ötüken Dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! Türk halkının yurt edineceği ve yönetileceği yer Ötüken Dağları imiş! (KT G 4)**” sözleriyle *vatanı terk etmeme, vatanperverlik, vatan toprağını kutsal sayma* vurgusuyla ulusal güvenlik değerinin yansıtılmıştır. Bilge Tonyukuk, kendi ağzından dönem halklarının yaşantısını, devlet idarecisi olarak kağanlarla birlikte verdikleri bağımsızlık mücadelesini anlattığı yazıtlarda, *bağımsızlığa* vermiş olduğu önemi yaşanılanlardan hareketle vurgulamıştır. Ötüken-Uygur Devleti'nde de bu anlayış devam etmiştir. Köktürklerin zayıflamasıyla ortaya çıkan iktidar mücadelesinde iktidarı ele geçiren Uygurlara ait Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında kağan halkı derleyip bir araya getirdiğinden boyların birlikte hareket ettiğinden bahsedilmekte; özellikle TY'de boy adları sıralanmaktadır. Bu açıdan ulusal güvenliği sağlama çabalarını ifade eden bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir: **elig yıl oluğmıs türük ilinğe altı oğuz yaşuma ıd...irti anıta boyıla..... yana tüşdi toğuz oğuz boğuşumın tirü kuğraı altım (Türk devletine yirmi altı yaşım da iken orada Boyla Yine döndü. Dokuz Oğuz halkımı derleyip bir araya getirdim.)** (ŞU K 4-5). Yazıtlarda *yasa yapma ve yasalara uyma, töreye bağlılık, halkı düzene sokma, isyancıları bastırma* gibi açılardan toplumsal düzen değerine verilen önem ortaya konulmuştur. Eski Türk toplumunda toplumsal düzeni sağlayan en önemli öğelerden biri olarak karşımıza *yasa yapma ve yasalara sıkı sıkıya bağlılık* çıkmaktadır. Ancak yasalar, yazılı olmayan ve adına *töre* denilen bir sistemde gerçekleştiriliyordu. *Töre; ilig, il ve bodun içerisinde / arasında gelenek ve göreneklerden türetilmiş sosyal yasalar* olarak tanımlanabilir. Töre konusunda Tengri'nin varlığı ve işlevi dolaylıdır. Köktürk Yazıtlarında bu husus açıkça bellidir. Töre; hep Türk bodunundan, Türk ilinden doğmuştur.

Kağan bu doğuşa yardımcı olur: **Üze kök tenğri asra yagız yer kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türük bodununğ ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti birmiş** (*Üstte mavi gök(yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de atalarım dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler.*) (KT D 1). Ötüken-Uygurlarında da merkezî idarenin sistemli işleyişini ve üst düzey atamaların yapıldığını, toplumun düzeninin devlet geleneği ile sağlandığını tarihi kayıtlarda yer alan şu olayda görebilmek mümkündür: II. Köktürk Kağanlığına son verildikten sonra Ötüken’de kurulan yeni kağanlıkta Uygurlar “sol yabguluk”, Karluklar da “sağ yabguluk” mevkiine gelmişlerdir. Bu arada 742 senesinde “yabgu” unvanını taşıyan Uygurların reisi Çine elçiler yollayarak Çin İmparatoru’ndan “*adaleti kabul eden reis*” unvanını almıştır (İzgi, 1987: 14-15). Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında da bu uygulamadan bahsedilmiştir: **yağıda boşuğa boşunıldım eki oğluma yabğu şad at birtim çarçuş tölis boçunğa birtim** (*Düşmanımı savıp kurtuldum. İki oğluma “Yabgu” ve “Şad” unvanı verdim. (Onları) Tarduş ve Tölis boylarına (yönetici olarak) görevlendirdim*) (ŞU D 7).

10. Hazcılık değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde hazcılık değerini yansıtan hiçbir bulguya rastlanmamıştır. “Organizma ile ilgili ihtiyaçlardan ve onları tatmin etmekle ilgili zevklerden türemiş olan bu değer tipinin motivasyonel hedefi, bireyin kendi kendini memnun etmesi ve duygusal olarak yüceltmesi” olarak tanımlanan (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009’dan akt. Göldağ, 2015) değere bu açıdan yaklaşıldığında; *hayattan tat almak, zevk ve isteklerine düşkün olmak* alt değerlerinin oluşturduğu hazcılık değerinin bireyselliği ön planda tutan özelliği, bireysellikten ziyade toplumsallığı vurgulayan, topluma hitap eden yahut yer alan karakterlerin bireysel özellikleri ile toplumsala ulaşmayı hedefleyen bahse konu eserlerde yer almaması sonucunu doğurmuştur.

Tartışma ve sonuç

Bu çalışmada, birbirini takip eden dönemlerde başlangıcından itibaren Türk toplum yaşantısını, kültürünü ve değerlerini yansıtan hacimli eserler olmaları dolayısıyla Köktürk ve Ötüken-Uygur Kağanlığı Dönemi kağanlık ve kumandanlık yazıtları ile Uygur Dönemi Manihaist ve Budist inanç çevrelerinde oluşturulan eserler, uluslararası standardı yakalama amacıyla SDÖ’ye göre, içeriğinde yer verilen sosyal değerler bağlamında incelenmiştir. Tespit edilen değerler, genel itibarıyla taşıdıkları manalar ve Türk toplumunda bunlara yüklenen anlamlar ve tanımlamalarla birlikte Eski Türk toplumunun genel özellikleri, yaşam biçimi, inanç çevreleri dikkate alınarak karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde SDÖ’ye göre 10 ana değerden 9 tanesinin en az bir alt değerini ifade eden bulgulara rastlanmıştır. Bunlar; *güç, başarı, uyarılma, evrenselcilik, iyilikseverlik, özyönelim, gelenekselcilik, uyum ve güvenlik*’tir. Eserlerde *hazcılık* ve alt değerlerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

İncelenen Orhun Yazıtları, aynı zamanda çalışmanın Köktürk Dönemi eserlerini oluşturmaktadır. Orhun Yazıtlarında geçiş sıklığı en yüksek olan değer 189 değer ifadesi ile *güvenlik* değeri olmuştur. Bunu 95 değer ifadesi ile *güç* değeri izlerken üçüncü sırada 91 değer ifadesi ile *iyilikseverlik* değeri yer almaktadır. Buna karşın *hazcılık* ve *özyönelim* değerlerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır. Bu durum, Eski Türk insanının yakın ve uzak toplumlarla ilişkilerinde grup çıkarlarına ağırlık verme eğiliminde olduğu yolundaki araştırma bulguları da göz önüne alındığında (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000), Köktürk Dönemi yazıtlarında SDÖ’ye göre Muhafazakârcılık değerlerinin ön planda tutulduğu, bunun tam

karşısında yer alan ve hazcılık ve özyönelim değerlerini de içeren “yeniliğe açıklık” değerlerinin ise geri planda olduğu söylenebilir.

Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında da Orhun Yazıtlarında olduğu gibi *güç*, *güvenlik* değerleri, ilgili ifadelerin geçiş sıklığı ilk sıralarda yer almaktadır. Bunu *gelenekselcilik* değeri izlemektedir. SDÖ’ne göre Özgenişletim değerlerinden olan *güç* değerlerinin, genel anlamda bireyin başkalarının zararına bile olsa, kendi çıkarları doğrultusunda davranmasına olanak sağlasa da, yazıt metinlerinde bunun tersi olarak *güç* değerlerinin toplumsal amaçlı kullanıldığı, özellikle de ön planda olan sosyal *güç* ve otorite sahibi olmak değerlerinin yazıt metinlerini vücuda getiren devlet yöneticileri tarafından halkların iyiliği ve çıkarları doğrultusunda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca geçiş sıklığı yüksek olan diğer iki değer *güç* ve *güvenlik* ise Muhafazacılık boyutu içerisinde yer aldığı dikkate alındığında toplum yapısının bir önceki dönem eserleri olan Orhun Yazıtlarını vücuda getiren anlayışla benzerlik gösterdiği, her iki toplum yapısının da birbirinin devamı olan anlayışla benzeri değerlere sahip ve gelenekselci-muhafazakâr yapıda olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine benzeri şekilde *hazcılık* ve *özyönelim* değerlerini yansıtan hiçbir ifadeye rastlanmamış olması da bu durumu desteklemektedir.

IB’de geçiş sıklığı en yüksek olan *güç* ve *evrenselcilik* değerlerini yansıtan 19’ar fal tespit edilmiştir. Toplumsal adalet, eşitlik, açık fikirli olmak gibi değerleri içeren ve geniş insan grupları içerisindeki hoşgörü ve karşılıklı anlayışı vurgulayan *evrenselcilik* değer tipi (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) Özdeşlik değerleri arasında yer alır. Bireyin kendi öznel amaçlarından vazgeçmesi ve tüm canlıların ve doğanın iyiliğini gözetmesi anlamını taşıyan bu değer karşısında yer alan Özgenişletim değerlerinden *güç* değerinin de aynı oranda ilk sırada yer alması açısından dikkate değerdir. Eserde hem bireysel özellikleri ön plana çıkaran değerleri hem de grup değerlerini ön plana alan değerler aynı oranda yer almıştır. *Hazcılık* değeri ile ilgili hiçbir ifadeye rastlanmazken, *uyum* ve *güvenlik* değerleri de sınırlı sayıda bulguya son sıralarda yer almıştır.

HU’da 186 değer ifadesi ile *uyum*, 122 değer ifadesi ile *iyilikseverlik* ve 96 değer ifadesi ile *gelenekselcilik* değerleri ilk üç sırayı oluşturmaktadır. Bunu 35 değer ifadesi ile *evrenselcilik* değeri izlemektedir. Bunlardan *uyum* ve *gelenekselcilik* değerleri Muhafazacılık boyutu içerisinde; *iyilikseverlik* ve *evrenselcilik* değerleri ise Özdeşlik boyutu içerisinde yer alır. *Toplum bireylerinin yakın oldukları kişilerle, kurumlarla ve geleneklerle olan ilişkilerindeki süreklilik ve belirliliğin sürmesine olanak sağlayan değerleri oluşturan* Muhafazacılık boyutu ile *bireyin yakın ya da uzak tüm insanların ve doğanın yararı için bencil amaçlarından vazgeçmesine yönelik* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) olan Özdeşlik boyutunu oluşturan bu değerlerin geçiş sıklığının oldukça yüksek düzeyde olması, eserin Budizm’in inanç esaslarına göre hazırlanması ve dinin esaslarını anlatmaya yönelik bir tövbe kitabı olması ile açıklanabilir. Eserde 4 değer ifadesi ile oldukça sınırlı olan *başarı* değerinin geçiş sıklığının yok denecek kadar az olmasının yanında, *güç*, *hazcılık*, *uyarılma*, *özyönelim* ve *güvenlik* değerlerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır. Schwartz’ın değer kuramı kullanılarak yapılan araştırmaların bulgularına (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) göre yerleşik dinlerin var olan toplumsal yapı ve norm sistemlerinin desteklenmesi ve bireyin yaşamındaki belirsizliklerin azaltılması yönünde işlevler sergiledikleri yolundaki görüşlere dayanarak, *dinsel yönelimin toplumsal ve kurumsal sürekliliği vurgulayan* Muhafazacı Yaklaşım değerleriyle pozitif; *değişikliği ve bireysel bağımsızlığı vurgulayan* Yeniliğe Açıklık değerleriyle de negatif korelasyonlar sergileyeceği öngörülmüştür. Dinî bir eser olan ve dinin kural ve kaidelerini sıkça vurgulayan bir eser olarak HU’da, bahse konu çalışmayı destekler nitelikte bir değer tablosu ile karşılaşılmıştır.

AY adlı eserden incelenen iki bölümü oluşturan Birinci Kitap ile ÜPAPH'de 37 değer ifadesi ile *iyilikseverlik* ilk sırada; 26 değer ifadesi ile *gelenekselcilik* ikinci sırada ve 18 değer ifadesi ile *evrenselcilik* üçüncü sırada yer almıştır. HU'da olduğu gibi dinî bir çevrede ele alınan ve dinin inanç esasları üzerine kurulu bir eser olan AY'nin bahse konu iki bölümünde bu değerlerin geçiş sıklığının yüksek olması olağan kabul edilebilir. Nitekim Muhafazacı Yaklaşım ve Özaşkınlık boyutlarını oluşturan bu değerler, bireyin toplumsal çevresiyle olan ilişkilerinde, kişisel çıkarlarını geri plana itmesiyle ilişkilidir ve kültürel ya da dinsel töre ve fikirlere bağlılığı ve anlayışlılık, hoşgörü ile tüm doğa ve canlıların iyiliğini gözetmeyi esas almaktadır. *Hazcılık, uyarılma, özyönelim ve güvenlik* değerleriyle ilgili ifadeler ise eserde hiç rastlanmamıştır. *Düşünsel ve duygusal özerkliği vurgulayan Yeniliğe Açıklık* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) değer boyutunu oluşturan bu değerlerin toplumca kabul gören, grup psikolojisinin eseri olan değerlerin zıt kutbunda yer alması kaçınılmazdır.

İKPÖ'de 29 değer ifadesi ile *iyilikseverlik* değeri eserde yer alan değer ifadeleri bakımından ilk sırada yer almıştır. Bunu 17 değer ifadesi ile *güç*, 15 değer ifadesi ile *başarı*, 14 değer ifadesi ile *gelenekselcilik* değerleri izlemektedir. Özaşkınlık değer boyutu içerisinde yer alan evrenselcilik değeri ile Muhafazacı Yaklaşım boyutunu oluşturan gelenekselcilik değerlerinin geçiş sıklığının yüksek olması, Budist çevrede vücuda getirilen eserin gelenekselci bir tavırla ve inanç esasları üzerine kurulu olduğunu; aynı zamanda toplumun faydası için çabalayan kahramanlar üzerinden verilen mesajların olduğunu göstermektedir. Eserde, özellikle başkahraman İyi Düşünceli Prens, tavırları, düşünceleri ve eylemleriyle her yönden topluma örnek olan, erdemli davranışları yerine getiren ve toplumun dinî ve kültürel yönlerini yansıtan değerlere sahip özellikleriyle dikkat çekmektedir. Eserde yer alan değer ifadelerinin dağılımı konusunda dikkat çeken diğer bir nokta eserin gelenekselci tavırla paralel düzeyde yer verilen bireyci değerlerin de kahramanlar üzerinden yansıtılmasıdır. Bu noktada eserde yer alan kahramanların değer temsilinde kendi karakter özellikleriyle de ön plana çıkmasının rolü olduğu düşünülmektedir. Eserde *hazcılık* değerini yansıtan ifadelerle rastlanmamıştır.

DPKAM'dan incelenen çatiklerden ÇBH ile DBH'de 18'er değer ifadesi ile *iyilikseverlik* ve *gelenekselcilik* değerlerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Diğer dinî eserlerde olduğu gibi DPKAM'dan incelenen çatiklerde de Muhafazacı Yaklaşım ve Özaşkınlık boyutunda yer alan değerlerin ön planda olması söz konusudur. Bununla birlikte eserlerde kahramanların karakterleri ve davranışları üzerinden de mesaj verme amacının olması, bu amaçların dinî kural ve esaslara göre oluşturulması neticesinde eserde *güç, uyarılma ve başarı* değerlerinin de geçiş sıklığının ortalama düzeyde olmasına neden olmuştur. Eserde *hazcılık* değerini yansıtan ifadelerle rastlanmamıştır.

İncelenen Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerini ait oldukları / oluşturuldukları inanç çevrelerine göre ayrı ayrı değerlendirdiğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız: İncelenen eserler arasında Tengricilik-(Kök)Tengri inanç çevresini temsil eden Orhun Yazıtları ile Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtlarında yer alan değer ifadelerinin geneline bakıldığında, eserlerde 228 değer ifadesi ile *güvenlik* değeri, diğer değerlere göre büyük bir farkla ilk sırada yer almıştır. *Toplumda var olan ilişkilerin ve kişilerin kendi huzuru ve bunun sürekliliğini ifade eden; ulusal güvenlik, toplumsal düzen, aile güvenliği* gibi değerlerden oluşan güvenlik değeri aynı zamanda kişilerin ait oldukları toplumdaki ilişkilerin ve geleneklerin sürekliliğini ifade eden Muhafazacı Yaklaşım boyutunda yer almaktadır. Dolayısıyla, eserlerde karşımıza çıkan yönetici ve idareci kesimin toplumcu bir yaklaşımla, bireylerin grup olarak bütünlüğünü, güvenliğini ve huzurunu sağlama ve bunları ebedî kılma çabalarının ön planda olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Tengricilik muhitinde hazırlanmış olan ve toplumun siyasi ve askerî tarihi niteliğinde olan bu eserlerde, dönem halklarının inançları çerçevesinde Tanrı'dan gelen kutla, Tanrı'nın lütfuyla ve zaman zaman da Tanrı'nın desteğiyle güvenliği sağlama çabalarının üst düzeyde

olduğunu söylemek mümkündür. Bunların dışında 148 değer ifadesi ile *güç*, 103 değer ifadesi ile *iyilikseverlik*, 97 değer ifadesi ile *başarı*, 89 değer ifadesi ile *gelenekselcilik*, 79 değer ifadesi ile *uyarılma* ve 64 değer ifadesi ile *uyum* değerleri de geçiş sıklığı yüksek değerlerdendir. Eserlerde ayrıca Yeniliğe Açıklık değer boyutu içerisinde yer alan *hazcılık* ve *özyönelim* değerlerini yansıtan ifadelere rastlanmamıştır.

İncelenen eserler arasında Manici inanç çevresini temsil eden IB ve HU'da yer alan değer ifadelerinin geneline bakıldığında, eserlerde 187 değer ifadesi ile *uyum* değerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. *Başkalarına zarar verebilecek ve toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemlerin sınırlandırılması* anlamına gelen uyum değeri, eserlerde özellikle itaatkâr olmak değeri ile ön plana çıkmaktadır. Manici inanç çevrelerinde oluşturulan eserlerden özellikle HU'da dine itaat ve kurallara aykırı davranmama mesajları ile uyum değerinin geçiş sıklığı yüksek olmuştur. Bunu, 128 değer ifadesi ile *iyilikseverlik* ve 106 değer ifadesi ile *gelenekselcilik* değerleri izlemektedir. Ayrıca 54 değer ifadesi ile *evrenselcilik* değeri de eserlerde üst sıralarda yer almıştır. Muhafazacı Yaklaşım boyutundaki *uyum* ve *gelenekselcilik* değerleri ile Özaşkınlık boyutundaki *iyilikseverlik* ve *evrenselcilik* değerlerinin de bu şekilde eserlerde geniş yer bulması, eserlerin ait oldukları inanç çevresini temsil etmedeki başarısını ortaya koymaktadır. Eserlerde *hazcılık* değerini yansıtan ifadelere rastlanmazken, *güvenlik*, *özyönelim* ve *uyarılma* değerlerini yansıtan ifadeler yok denilecek kadar azdır.

İncelenen eserler arasında Burkanlı inanç çevresini temsil eden AY'den iki parça, İKPÖ ile DPKAM'dan incelenen iki çatikte yer alan değer ifadelerinin geneline bakıldığında, eserlerde 84 ifade ile *iyilikseverlik* değeri ilk sırada yer almıştır. *Kişinin yakın olduğu kişilerin iyiliğini gözetmesi ve geliştirmesi* anlamını taşıyan bu değer, eserlerde genellikle 'iyi' olarak nitelenen davranışlar sergileyen kahramanlar aracılığıyla sembolize edilmiştir. İnanç çevresinde 'olması gerekenler' olarak belirlenen ve din esasları çerçevesinde bireylerin gerek yaşanan dünyada gerekse öldükten sonraki yaşamda rahatlığını amaçlayan davranışları sergileyen karakterlerin yer aldığı eserlerde bu kahramanlar özellikle, *yardımseverlik*, *dürüstlük*, *sadakat*, *sorumluluk sahibi olmak*, *gerçek dostluk*, *olgun sevgi* gibi değerlere sahip olmalarıyla ön planda yer almışlardır. Eserlerde 58 ifade ile gelenekselcilik değeri ikinci sırada yer alırken bunu 36 değer ifadesi ile *güç*, 32 değer ifadesi ile *evrenselcilik* ve 24 değer ifadesi ile *başarı* değerleri izlemiştir. Eserlerde ayrıca *hazcılık* değerini yansıtan ifadelere rastlanmamıştır.

Çalışma bulgularına göre, İslamiyet Öncesi Dönem Türk halklarının doğrudan yahut dolaylı olarak etkisinde kaldığı, yenilediği, değiştirdiği, biriktirdiği pek çok kültürel ögeyi Eski Türkçe Dönemi eserlerinin hemen her satırında değer unsuruna rastlamanın mümkün olduğu görülmektedir. Tespit edilen tüm değer maddeleri, bu maddelerin Türk kültüründeki karşılıkları, bunların adlandırılmaları ve tanımlanmalarıyla birlikte dikkatlere sunulacak olursa, Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinde ön plana çıkan değerler listesi şöyle olacaktır: *Sosyal güç sahibi olmak*, *liderlik*, *yol göstericilik*, *toplumdaki görünümünü koruyabilmek*, *devletini ve milletini üstün tutmak*, *sosyal saygınlık*, *başarılı olmaya önem vermek*, *başkasının başarısını takdir etmek*, *başarıyı ödüllendirmek*, *hedeflerine ulaşmak*, *azimle çalışmak*, *kararlılık* *becerikli ve yetkin olmak*, *erklilik sözü geçen biri olmak*, *bilgelik* *ileri görüşlülük* *bağımsız olmak*, *erdemli olmak*, *merhametlilik*, *güçsüzleri koruyup kollamak*, *sanat*, *estetik*, *sanatçıları takdir etmek* *doğayla bütünlük içinde olmak*, *canlılara zarar vermemek*, *canlıları korumak*, *çevreyi korumak*, *özgecilik*, *başkalarını daha çok düşünmek*, *duyarlılık*, *sadaka vermek*, *paylaşıcılık*, *iyilikseverlik*, *fedakârlık*, *dürüstlük*, *yalan söylememek*, *hile yapmamak*, *bağışlayıcı olmak*, *gerçek dostluk*, *kardeş sevgisi*, *evlat sevgisi*, *sabırlı olmak*, *cesur olmak*, *alplik*, *yiğitlik*, *merak duyabilmek*, *özgür olmak* *yardımseverlik*, *dürüstlük*, *sadakat*, *bağışlayıcılık*, *vefakârlık*, *sorumluluk*, *halkın menfaatini gözetmek*, *duyarlılık*, *çalışkanlık*, *ana-baba*

sevgisi, vatanperverlik, vatan toprağını kutsal saymak, geleneklere saygı, inançlılık, atalara saygı, ata mirasına sahip çıkmak, ana dili korumak, ulusal güvenlik, millî birlik ve beraberlik, devletin bekası için çalışmak, toplumsal bağımsızlık, yasalara uymak, organize olma-ekip ruhu, aile güvenliği. Bu durum, eserleri vücuda getiren devlet yöneticileri tarafından toplumcu bir bakış açısıyla halkların iyiliği ve çıkarları doğrultusunda mesaj verildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla dönemine göre üzerinden uzun zaman geçmiş olsa da Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi eserlerinin, gerek Türk kültürünü yansıtan gerekse evrensel hitap eden zengin içeriğiyle değerler bağlamında önemli eserler olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Ağca, F. (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış eserlerin ses ve şekil özelliklerine göre tarihlendirilmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- Akbaş, O. (2006). *Yeni ilköğretim programlarının değer eğitimi boyutunun incelenmesi*. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Kongresi'nde sunulan bildiri, Ankara.
- Albayrak, F. (2016). Orhun ve Ötüken. *Moğolistan'da Türk ayak izleri içinde* (13-17). Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg.
- Albayrak, F. (2017). Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki değerler ve bu değerlere ilişkin öğretmen adaylarının görüşleri. Yayınlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Erzurum.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Amanoğlu, E. K. (2001). Uygur devletinin ilk kağanlarının (744-840) ad ve unvanları üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16, 151-155.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. (2. Basım). (Çev. A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap (karşılaştırmalı metin yayını)*. İstanbul: TDK.
- Aydın, M. S. (2011). *Devlet, demokratik değerler ve eski Türkler*. Ankara: Berikan.
- Baran-Tekin, D. (2014). *Mani ve öğretileri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Barutcu-Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. *Türkler ansiklopedisi (Cilt 3) içinde* (481-501). Ankara: Yeni Türkiye.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi 1-2*. İstanbul: Ötüken.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi*. İstanbul: Enderun.
- Çağatay, S. Ş. (1945). *Altun Yaruk'tan iki parça*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çakın, M. B. (2014). *Gülşehri'nin Mantku't-Tayr'ında eğitim değerleri ve Türkçe*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Çandarhoğlu, G. (2004). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü (Çin kaynakları ve Uygur kitabelerine göre)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çomaklı, K. (2015). *Mevlana'nın Mesnevi adlı eserinde yer alan hikâyelerin sosyal bilgiler dersi öğretim programındaki değerlerin öğretiminde kullanımının incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Çoruhlu, Y. (2013). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı.
- Demirbulak, A. (2012). Erken devir Türk sanatının kaynakları. *MSA Dergisi*, 3, 1-11.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). *Eski Uygurca dört çatik*. İstanbul: Kesit.

- Demirtaş, T. (2012). *Değerler eğitiminde edebî ürünlerden yararlanma: Nasreddin Hoca fıkraları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Eliade, M. (2009). *Dinler tarihine giriş*. (Çev. L. Arslan). İstanbul: Kabcacı.
- Elmalı, M. (2009). *Daşakarnapathaavadānamālā giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-ıpkıbasım*. Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Emirhan, T. (2016). *Değerler eğitimi bağlamında Yavuz Bahadıroğlu'nun çocuk romanları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ergin, M. (2006). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Giraud, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin hükümdarlıkları (680-734)*. (Çev. İ. Mangaltepe). İstanbul: Ötüken.
- Göldağ, B. (2015). *Orta öğretim kurumlarında okul kültürü yoluyla değerler eğitimi (Malatya ili örneği)*. Yayınlanmamış doktora tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Gömeç, S. (1996). Köktürkçe kaynakların ışığı altında eski Türklerde hükümet. *Gök*, 2(14).
- Gömeç, S. (2006). *Türk kültürünün ana hatları*. Ankara: Akçağ.
- Gömeç, S. Y. (2015). *Uygur Türkleri tarihi*. Ankara: Berikan.
- Güvenç, B. (1999). *İnsan ve kültür*. (8. Basım). İstanbul: Remzi.
- Hamilton, R. J. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş Buddhacılığa ilişkin Uygurca el yazması iyi ve kötü prens öyküsü*. (Çev. V. Köken). Ankara: TDK.
- Himran, S. (1941). *Huastuanıft Von Le Coq'un İngilizce Tercümesinden*. Ankara: Ulusal.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasi ve kültürel tarihi (hukuk vesikalarına göre)*. Ankara: TKAÉ.
- Karalar, R. & Kiracı, H. (2010). Bireysel değerlerin sürdürülebilir tüketim davranışı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik öğretmenler üzerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 79-106.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde devlet geleneği ve teşkilâtı. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca. (Ed.). *Türkler ansiklopedisi, ilk çağ (2. Cilt)* içinde. Ankara: Yeni Türkiye.
- Köktürk, M. (2006). *Kültürün dünyası, kültür felsefesine giriş*. Ankara: Hece.
- Kuşdil, M. E. & Kağıtçıbaşı, Ç. (2000). Türk öğretmenlerin değerler yönelimi ve Schwartz değer kuramı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(45), 59-76.
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28, 563-575.
- Merriam, S. (1998). *Qualitative research and case study applications in education. Revised and expanded from case study research in education*. USA: JB Printing.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen.
- Mert, O., Alyılmaz, S., Bay, E. & Akbaba, S. (2009). Orhun Yazıtlarındaki toplumsal değerlerin öğretmen adayları tarafından algılanma düzeyi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 279-287.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK.
- Ögel, B. (2016). *Türklerde devlet anlayışı*. İstanbul: Ötüken
- Ölmez, M. (2004). Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheizt) Türk edebî çevreleri nesir. *Türk dünyası ortak edebiyatı-Türk dünyası edebiyat tarihi (IV. Cilt)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Özlem, D. (2000). *Kültür bilimleri ve kültür felsefesi*. İstanbul: İnkılap.

- Özlem, D. (2001). *Max Weber'de bilim ve sosyoloji*. (3. Basım). İstanbul: İnkılap.
- Perrinjaquet, A., Furrer, O. vd. (2007). A test of the circumplex structure of human values, Working Paper 0601.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk mitolojisi*. (Çev. M. Y. Sağlam). Ankara: Bilgesu.
- Salar, R. (2011). *Reşat Nuri Güntekin'in romanlarının eğitim değerleri açısından incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Sarı, O. (2013). Sosyal değerler emek ve sosyal edebiyata dair bazı düşünceler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi (FSM Scholarly Studies Journal of Humanities and Social Sciences)*, 2.
- Schwartz, S. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in the countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. San Diego: Academic, 25, 1-65.
- Schwartz, S. H. & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 878-891.
- Schwartz, S., Melech, H., Lehmann G., Burgess, A., Haris M. & Owens V. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519-542.
- Seçkin, K. (2015). Irk Bitig: Toplumsal iyi ve toplumsal kötünün inşasında ideolojik bir fal kitabı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(4), 1433-1450.
- Sertkaya, O. F. (2004). Burkançı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk edebî çevreleri 1 nazım. *Türk dünyası ortak edebiyatı-Türk dünyası edebiyat tarihi (IV. Cilt)* içinde (s. 25-128). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Stebleva, V. (2001). Eski Türkçe fal kitabı Irk Bitig ve sembollerin kavramsal temeli (Çev. H. İ. Usta). *Türkoloji Dergisi*, 14(1), 195-212.
- Şen, S. (2015). *Eski Uygur Türkçesi dersleri*. İstanbul: Kesit.
- Taneri, A. (2015). *Türk devlet geleneği dün-bugün*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşağıl, A. (1992). Türklerde İnsani değerler ve insan hakları başlangıcından Osmanlı dönemine kadar I. Kitap (TKHV) *Göktürkler'de insani değerler ve insan hakları* içinde (93-116). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Tekin, T. (2004). *Irk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. Ankara: Öcü.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: TDK.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Yayımlanmamış doktora tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Türk Kültürüne Hizmet Vakfı (TKHV). (1997). *Türk dünyası kültür atlası, İslam öncesi dönem*. (Yay. Haz. Y. Tiryaki). Cem Ofset.
- Uçar, M. (2015). Yrd. Doç. Dr. Hacer Tokyürek'in Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñç adlı eseri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(2), 826-836.
- Useev, N. (2015). Yenisey yazıtlarındaki erkek kişi adlarında geçen kelimelere göre eski Türk erkeği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 25-38.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (5. Basım). Ankara.
- Yılmaz, S. (2014). Türk mitolojisinde bilgelik kavramı. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Bildiriler Cilt 3*, Ed. E. Okumuş.
- Yurdugül, H. (2005). *Ölçek geliştirme çalışmalarında kapsam geçerliği için kapsam geçerlik indekslerinin kullanılması*. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi.